

KONDOROSY SZABOLCS

CSERÉPPIPÁK A BUDAI FELSŐ VÍZIVÁROSBÓL

A koraújkor és újkor magyar földön is mind hangsúlyosabb, s így valós jelentőségük elnyerése felé tartó leletei a cseréppipák. E folyamatot az utóbbi években mennyiségileg megugrott és mélységében kiterjedt közreadásuk mutatja, elsősorban egyes váraink ásatási anyagának ismeretése révén. Ennek során részben körvonalazódik, mely típusok számíthatnak országos vagy regionális elterjedésük révén „vezérleleti” posztokra, s ezzel fontosabbá és sürgetőbbé is válik ezek pontosabb keltezése. A cseréppipák azonban nem pusztán a történelmi idő megdermedt mutatói, hanem élvezeti cikk-, ipar- és kultúrtörténeti, valamint kereskedelmi vonatkozásokban is komoly beszédre bírható tárgyak. Különösen érdekesek a kulturális és kereskedelmi hatások abban a korszakban, amikor hazánk nagy hányada az oszmán török birodalom részeként egész távoli területekkel került hosszasan kulturális közösségbe. S bár látszólag ez a megállapítás az összes török kerámiát érinti, a pipák mégis kiemelkednek a többi közül: a hétköznapi edényfélék, kályhaszemek stb. konzervatív világából színes, változékony, új hatásokra oly fogékony forma- és díszítésvilágukkal, a távoli porcelánok, fajanszok kész-, tehát befolyásolhatatlan küllemű áruik közül pedig helybeni készítésükkel, melyben a befogadó érzékenysége, sajátossága megnyilvánulhatott. Talán pont ez a tarka, sokszor individuális, mégis untalanul összekapcsolódó formai gazdagság tette, hogy a 20. században egyetlen hazai tanulmány született tipológiai igényrel,¹ amely nagy anyagra támaszkodása lévén mutathatott túl a kis leletegyüttesek pusztán anyagközlésre predesztinált voltán.

A LELETANYAG

Az elmúlt háromnegyed században az ország számos pontjáról tettek közzé – változó mélység-

gel – kisebb-nagyobb leletegyütteseket, így Budáról is. A Tabánból Garády Sándor már 1944-ben közölt – elsőként a világon – pipákat², majd félszázad múltán további darabokat ismertettek Óbudáról³, s végre Budáról is, a Szent György térről⁴. Ez az összesen 20 példány azonban a budai anyag jelentőségét és gazdagságát, különösen Buda kiemelkedő kulturális-társadalmi súlyát tekintve, gyéren tükrözi.

A Vízivárosban az utóbbi másfél évtized ásatásai során igen nagyszámú cseréppipa került a felszínre. E leletek súlypontja a Felső Vízivárosra esik (Ganz u. 8., Ganz u. 12-14., Medve u. 9-13., Medve u. 25-29., Kapás u. 6-12., Kapás u. 21-25. (valóságosan 19-27.)), Fazekas u. 22., Gyorskocsi u. 26.), így az itteni korábbi feltárások anyagával együtt (Medve u. 3., Gyorskocsi u. 22., Csalogány u. 7. és Csalogány u. 26.) e terület kínálkozott a budai anyag közzétételének folytatásához.

A 217 példány egyenletlenül oszlik meg a 12 ásatási helyszín között, aminek a területek nagysága, régészeti vonásai s az anyaggyűjtés jellege az okai. A pipák szempontjából teljeskörű, alapos és külön gyűjtés és nagy leletszám jellemezte a Medve u. 25-29. és a Ganz u. 8. alatti ásatásokat, így az anyagon belüli arányszámoknál ezekre súllyal támaszkodhattunk, bár a felső, újkori rétegek részbeni gépi eltávolítása (területenként változó vastagságban) legalábbis az újkori példányok előkerülését, a többi telekhez hasonlóan, ezeknél is jelentősen szűkítette. Így a stratigráfiai-kronológiai adatok is sok esetben elvesztek (50 db szórvány). Az általánosabb kormegállapításnál (török- ill. újkor) pontosabb keltezésre

¹ KOVÁCS 1963.

² GARÁDY 1944. 399-400, CXLII. t. 6-9.

³ BERTALAN 1997. 345, V. t. 13, BERTALAN 2004. 58, 12., 15. kép, 64, 45. kép/4.

⁴ Szemelvényes közlés: TOMKA 2000b. 128-129, 5g/1-11

csak kivételes lelőkörmények közt volt mód, sőt, olykor arra sem. Jelentős korrelációs értéke lehet az azonos objektumból vagy rétegből előkerült pipáknak. Ezek a leltározottak közül: - B 23 és B 110; - B 79 és B 113; - B 102 és B 103; - B 28 és B 53 és B 122, - B 128 és B 170, a leltári szám nélküliek közt a katalógusban csupán betűvégződésben eltérők (a szórványokat kivéve), végül egyazon gödör tartalmazta a B 50-t és B 115-t.⁵

Terminológia, fogalmak

Nevezéktanban és a típus körüli fogalmakban a korábban leírtakat tekintjük érvényesnek⁶. Új elnevezések bevezetése a XIX. századi gyári pipák kapcsán vált szükségessé (ld. ott).

Mérések

A nyílásszöveget – a töredékesség miatt – minden esetben a tűztér-henger hátoldali (nyak felőli) maradványának iránya és a füstcsatorna közep-tengelye közt mértük. Ez a valóságos (tűztér-tengely) irány szögéhez képest akár 10-15°-al kisebb értéket adhat, mivel a tűztér rendszerint nem hengeres, ám anyagon belüli összevetésre alkalmas. A tűztér űrméretét homokkal mértük (a füstcsatorna eltömése után), s a csak kevésbé csorba kéményeknél ideiglenes kiegészítés segítségével.

Töredékesség

Ép pipa mindössze 3 került elő (B119, B213, B214). A fő törési zónák a nyak-fej ill. a csészekémény határon húzódnak. A nyaktöredékek végén felül gyakorta érzékelhető kis felhajlás (a fej kezdete) jelzi, hogy a törés éppen a határon következett be. A törés rendszerint a csésze határát követi a nyak közepéig, ahol e síkot folytatva elválik a morfológiai határtól. A csésze fölötti törés hosszabb-rövidebb szakaszon a testtáj-határon fut, de rendszerint a kéményből egy egyenetlen csonk is a csészével marad.

Saját megfigyelés szerint egy gazdag anyagú török réteg finom, kézi bontása során előkerült 12 pipatöredékből a többség fejhez tartozott (1 fej, 7 kéménytöredék, 1 nyak+ csésze, 1 nyak, 2 nyaktöredék), ám ezek legalább feléről kisebb méretük miatt feltehető, hogy hagyományos bontás során elkerülik a figyelmet. (Ezt támasztja alá az is, hogy kéménytöredékek múzeumi gyűjteményekben alig fordulnak elő.) Külön fontos és jellemző, hogy e

kisebb töredékek is jórészt azonosíthatók voltak valamely típussal – más leleteknél jóval pontosabban, ami értéküket megadja, – ritkán pedig új formát képviseltek.

Ha a darab töredékes voltából is egyértelműen következik alakja, akkor a fejek alapján taglalt típusok közt tárgyaljuk.

Műhelybélyegek

Két arab betűs, keretelt, török bélyegzés került elő: a B113 nyaka bal oldalán alul, a fej mellett szem alakú, a B95-n pedig alul, a tőke kezdeténél kerek szívalakú bélyegző benyomata. A latinbetűs korai pecsétek itt keret és mező nélküli, domború nagybetűs monogramként jelentkeznek a nyakon: egyazon műhely pecsétje (HAO) tűnik föl két külön típuson (jobb: B8, bal: B9). A barokk B189-n – eddig ismeretlen esetként – a monogram betűit a nyak két oldala közt osztották meg (bal: I, jobb: C vagy D?). Feltételesem műhelyjegy a B124 pontrozettája, s esetleg a B171 öt pontból álló keresztjei a nyak mindkét oldalán, de nem kizárt a B114 és B120 rozettája esetében sem. A XIX. század gyári pipáin már elterjedt a tulajdonos/gyártó neve, esetleg még városa rábélyegzése, s társaságában sokszor kis rozettás, figurális vagy címeres kísérőpecsét is megjelenik (B199, B200, B202-B205, B208), de előfordul csak városnév (B210), városcímer (B206) vagy monogram (B216) használata (1. kép).

Pecsétlők

Egyedi pecsétek

Leggyakoribb pecsét a rozettaké, köztük található negatív- (B16, B104, B114, B117, B122-vonalszirmok, B187) és pozitív rozetta (pontrozetta: B124), valamint az előbbi redukálódó változatai (B12, B101), végső alakjukban küllős kerékként (B107, B112, B120). Helyük: fej elülső oldalán (B122, B187), kéményen körbe (B12), csészén körbe (B101, B104), fej alján (B114, B120), nyak alján (B124), felületdíszként vállon (B112) és csészén (B107).

Sorban második a papucsos fenyő motívum (B3, erősen kicsinyített és stilizált változata felületdíszítő elemként: B4). Alkalmazása Magyarországon kívül Moldvára és Bulgáriára is kiterjedt,⁷

⁵ A pipákra B1-től B217-ig futó jelölést alkalmazunk az egyszerűbb hivatkozás kedvéért (B=Buda).

⁶ KONDOROSY 2007. 305-307, KONDOROSY 2008. 331-332.

⁷ Palánk és Szekszárd: GAÁL 2004. 285-286, 79., 81., 83. sz., Váradi: EMÓDI 1998. 38. ábra 13, Esztergom: KONDOROSY 2007. E20, E34, E65, E82. Jászvásár: ANDRONIC-NEAMȚU-DINU 1967. 265, Fig. 70/2. Bulgáriában eddig egyetlen előfordulását a szófiai Nemzeti Történelmi Múzeumban őrzött, nova cserna-i példányon találtam (Iatsz. 28039/57, ld. 17. lj.). A gyűjteménybe való betekintés lehetőségét Nikolaj Markovnak köszönöm.

de távolabbi és későbbi, falevélhez hasonló változatai Moszkvában is ismertek⁸.

Előfordul még kör (B11, B107, B119), virág (B19), körbe foglalt kereszt (B16), virág, levél és tulipán (mind B117), „emberke” (B4), kettős nyílvég (B4), kettős Y-végű (B113) és rombikus (B113) motívum.

Görgőpecsétlők, mintasorok. A leggyakoribb mintasor a fogaskerek-vonal, ennek jellemző helyei (százalékok a teljes török anyagra vonatkoznak, a tömegáruk leszámításával, az adott testtáj megléte esetén): előgyűrűn (54%, 24 vizsgálható esetből=v.e.), nyakgyűrűn (átlósan 28%, keresztben 8%, hosszában 4%, 25 v.e.), nyakgyűrű alatt (48%, 25 v.e.), tőke mentén (55%, 33 v.e.), tőke középvonalában (a tőkecsúcstól néha egész a nyakgyűrűig, 19%, 32 v.e.), kémény tövében (42%, 31 v.e.), kémény peremén (55%, 11 v.e.). A fenti értékeket jelentősen befolyásolja, hogy a mázas példányok nagyon ritkán viselnek mintasort (12 példányból mindössze 3: B111, B122, B123) vagy pecsétlőt.

Második legkedveltebb görgőpecsétlő a mihráb (B3, B14, B105), mely tőke mentén, nyakgyűrűn, kémény tövében fordul elő. Ismert még félkörös (B19), fogazott füzér (B14), rácsszalag (B117) mintasor (1. kép).

A két leggyakoribb török pecsét és mintasor ugyanez Esztergomban is, de hiányzik Szegedről⁹.

Mázazás, festés, polírozás

A török példányok 9,5%-a mázas. Ha a Hódoltság tömegtermékként jelentkező két típusát kivesszük a számításból, akkor 25% mázazott. Ezek az értékek az esztergomi arányokhoz esnek nagyon közel (3. táblázat). Színek közül a zöld (8 példány, 66,7%) kétszerese a sárga és barna (4 példány, 33,3%) együttes számának, – ez a zöld legmagasabb aránya az ismert városok között.

Más fedőréteg alkalmazása ritka: piros festés (B110) és fényes, fekete bevonat (B6) egy-egy esete ismert. Előfordul márványozás is (vékony, fekete, szabálytalan futású, fekete festett vonallal, B43).

Polírozás elsősorban a török tömegárunál (B22-B99) jellemző, de más török példányoknál is mutatkozik (B4).

Török kor

Kiugró arányuk miatt a török pipák¹⁰ jellemző formai részeinek tekinthető a tőke (84%, 37 v.e.) és

az előgyűrű (75%, 32 v.e.), egybeesően a szegedi adatokkal (86%, ill. 78%). Kisebb mértékű, de visszatérő a párkány (26%, 31 v.e.) és gallér (29%, 31 v.e.) jelentkezése, kissé megfordítva a szegedi arányokat (p: 35%, g: 18%).

Gömb vagy ovaloid, sima csészéjű pipák

A jól iszapolt, barna mázas B1 nyakvéget hét U alakú, megnyúlt szírom övezi, melyek közül hatnak belseje bemélyedő, az alsó varratvonalba eső egy pedig kitöltött. Az előgyűrűt kis lépcső választja el, a hiányzó fejet kettős gallér. A belül feketére égetett, világoszöld mázas B2 nyaktörredék is hétszirmúra egészíthető ki, kettős gallérja gyengébb. A B1 és a B2 a gömbös fejű, rozettás típushoz tartoznak, mely szélesen elterjedt a Hódoltságban¹¹ 1660 környékén (a barcsi lelet 1660 előtti, a váradi 1660 utáni).

A B3 csészetörredék vállán lefelé forduló papucsos fenyő motívumok, a tőkét mihráb-mintasor szegélyezi. A hiányzó kémény plasztikus gyűrűvel indul. A papucsos fenyő pecsét hasonlósága nagy az esztergomiakhoz¹², de velük nem azonos. A gazdagon díszített B4-nek csak hengeres kéménye csupasz, ám az polírozott. Az ovaloid csészét emberke-szerű, a tőkét apró papucsos fenyő, a nyak árkokkal közrefogott szalagját kettős nyílvég alakú pecsételt motívumok fedik. Nagyobb méretű fogaskerek-díszítés mutatkozik a kémény alján, csésze vállán, a tőke mentén, előgyűrűn, nyakgyűrűn átlósan és alatta. A B5 kerekded csészéje kicsi pereme fölött szűkebb, hengeres kémény áll. Az előgyűrűs kerek nyakgyűrű kis átmenettel emelkedik a nyakból. A csészét rizsszemszerű egyszerű benyomkodások lepik el, a tőke mentén és középvonalában fogaskerek vonal.

Az apró B6 ovaloid csészéjére zömök, hengeres kémény következik. A kis nyakgyűrű lekerekített bikónikus forma, előgyűrűje kissé szűkül. Csekély díszítése az előgyűrűn, a nyakgyűrű alatt, a rövid tőke mentén, a kémény tövében és pereme alatt futó finom fogazatú görgőpecsétlő vonalából áll.

Bizonytalan a B7 idesorolása gömbölyű csészének a törött kémény felé töretlen ívű folytatódása miatt. Szinte csak nagy, hagymaalakú nyakgyűrűből és hosszú előgyűrűből álló nyaka tőke nélkül, átmenettel csatlakozik a fejhez, melyet

⁸ VOLKOV-NOVIKOVA 1996. 138, Risz. 1./4-16.

⁹ Esztergom: KONDOROSY 2007. 308, Szeged: KONDOROSY 2008. 332-333.

¹⁰ A két tömegtípus figyelmen kívül hagyásával.

¹¹ Eger: KOVÁCS 1963. 247, III. t. 6; Nagyvárad: EMÓDI 1998. 31, 38. á. 1., Palánk: GAÁL 2004. 277-278, 45a és 48. sz., Barcs: KOVÁCS 1998. 170, 13. k. 5, Esztergom: KONDOROSY 2007. 310, E15-E17.

¹² KONDOROSY 2007. 313, E34, messzebről E20.

vízszintes hullám- és fogaskerék-vonalak váltakozása takar. Alja üresen maradó gömbszeletén, kissé előrecsúszva, kör alakú benyomat, közepén tompa ponttal. Fogaskerék-vonal díszíti az előgyűrűt, a nyakat, ferdén a nyakgyűrűt, amit a nyak felé hullámvonal zár le. Szokatlan vonásainak párhuzamát ismerjük Marseille karanténkikötőjéből és Izraelből.¹³

A sárga mázas, gazdag vonalplasztikájú B8 lapított csészéjét alul és fölül apró, sugárirányú pálcák tagolják, ami gerezdeltséget idéz. A tölcséres előgyűrűs, erős párkányú, keskeny nyakgyűrű alatt apró, rizsszem alakú benyomkodások övezik a nyakat. A nyak végétől oldalt 2-2 lécséri a tőkét. A hengeres, sima kémény domború gyűrűvel indul. A nyak jobboldalán a máz és a felületi plasztika miatt nehezen kivehető, kiemelkedő rajzú, fekvő műhelyjegye: HAO (ld. B9). Előkerülése – a B7-el közös – török gödörből (abban török anyag mellett habán kerámiával, ostrom utáni rendrakásra utaló ágyúgolyókkal) bizonyossá teszi korát.

A világoszöld mázas, ovaloid csészés B9-t csak formai elemek díszítik: a kéményindítás gyűrűje, a vállvonalat megközelítő tőke, a rövid nyakon a keskenyebb, kerek nyakgyűrűhöz tapadó erős párkány. A nyak baloldalán fejjel lefelé fordított(?), domború betűk: HAO (vagy megfordítva: VHO). Ez latin írású, tehát keresztény készítőre utal. Bélyegzőmező nélküli, ligatúrába fogott domború betűk eddig mindössze a Bajorországból, Erdingből ismeretesek, – ott a nyak vagy a kémény oldalán, – a 17. század második felére keltezve¹⁴. A pipa formai jellegzetességei – a megnövekedett párkány és a kissé kúpos előgyűrű új jellege ellenére (ld. B185-nél) – török hatás alatt dolgozó mesterről tanúskodnak. Ez a formai világ – 18. századi feltöltésből való előkerülése ellenében – felveti a Hódoltság területén (Budán?) török időkben alkotó keresztény pipaműves tevékenységét. Nehezebben képzelhető el a felszabadulás után török hagyományokhoz töretlen hűséggel ragaszkodó mester. A helyzetet az azonos műhelyjeggyel bíró B8 keltezése teszi kétségtelenné. A műhely két külön darabja felveti a helybeli tevékenységet. A B9-el csaknem azonos (előgyűrű nélküli) darab került elő Esztergomban¹⁵, más latinbetűs műhelybélyegzővel, ami a forma keresztény műhelyekben való népszerűségére utal.

Egy gömbös csésze válla mintából eredő, kis, domború lécekkel fedett (B10). E szokatlan díszítés a gerezdelés felé/felől átmenetet jelent. A kissé kónikus kémény középtájt lépcsősen beugrik. A párkányos, rövid nyak tőkeként a tengelypontig tart (2. kép).

A később említendő közpipák típuscsoportjának tagjai formailag több esetben ide tartoznak, de eredetük miatt azokat a félgömb csészéjű pipák közt tárgyaljuk.

Gömb vagy ovaloid, gerezdelt csészéjű pipák

A B11 igen egyszerű díszítésű példány, tőke nélküli kerek csészéje oldalát vékony, vágott vonalak gerezdelik, de nem futnak alulra, ahol közepén egyszerű kör benyomata látható. Hengeres kéményén alul fogaskerék és kettős vonal, utóbbi a fut a perem alatt is. Űrmérete 6,4 ml. Újkori feltöltésből került ki, akárcsak 18. századi pincebétöltésből származó párhuzama¹⁶, ennek ellenére – bár rusztikus, de török vonásaik miatt – török koruk tűnik valószínűnek. A B12 sűrű bordái – a többivel ellentétben – párhuzamosak, nem futnak a tengelypont felé. A tőke egészen a vállvonalig tart. A hengeres kéményt alul, felső harmadában és peremén keskeny gyűrű övezi, a két alsó gyűrű között oldalt és hátul rozetta benyomata. A pipa fő díszje a fogaskerék, illet látni a kémény mindhárom gyűrűje alatt, a tőke mentén és középvonalában, a gallér alatt, a párkányon és az előgyűrűn körbe, míg a nyakgyűrűn szokatlan módon keresztben. A zöld mázas B13 kerek csészéjének sajátossága, hogy pálcabordáit a mintába karcolták. A különben teljesen díszítetlen pipa egyszerű, kissé otrombán formált kerek nyakgyűrűt visel, a fejet tőke karolja.

A B14 domború bordái a rövid tőke mentén indulnak, árkaik modellből eredően fogazottak. A hengeres kémény indulását, a nyakgyűrű tövét kettős, a keskeny, kúpos előgyűrűt és a tőke mentét egyszeres fogaskerék-vonal díszíti. A kéményen e vonalak felett mihrábsor fut, a nyakon pedig fogazott füzérsor. A kerek nyakgyűrű igen keskeny. A B15 rövid nyak kürt alakú nyakgyűrűt visel. A nyakgyűrű tövében V alakú pecsételések sora, alatta kettős fogaskerék-vonal, mely a kémény alján ismétlődik. A tőkét fűrészfogas kerék vonala övezi, s egy kis töredék kes-

¹³ Pomègues: GOSSE 2004. 92-93, 6.3.3. típus, Nos. 011, 041, 196, Izrael: SIMPSON 2000. Fig. 13.2., 31.

¹⁴ SZILL 2002. 51, Gr. 6., Abb. 3.

¹⁵ KONDOROSY 2007. 312, E24.

¹⁶ TOMKA 2000b. 128, 5g/2. A párhuzamra Tomka Gábor hívta fel a figyelmet, akit más megjegyzéseier is köszönet illet.

keny, domború bordákkal ölelt csészéről tanúsodik, a bordák közti árkokban modellből származó fogazással. A vékony, kúpos előgyűrű fogaskerékkel övezett. A test- és részletformák, arányok, díszítésbeni egyezések és a nyers, de jól iszapolt anyag – töredékesség ellenére – e két utóbbi példány közeli kapcsolatát, azonos műhelyét sejtetik. Az előgyűrű jellege (B9, B122-B123, B185-B186) és a fűrészfogas mintasor (B102-B103, B185-B186) keltezésüket a kései török időkre tolja.

A B16 ovaloid csészéjét bevagdalások gerezdelik, melyek felső végeinél körbe foglalt kereszt pecsétlő benyomatai. A vastag, erősen hajló tőke a csésze ekvatoriális vonaláig tarthat. A törött kémény gyűrűvel kezdődik, melyet finom fogaskerék-vonalak kísérnek. Ugyanilyen övezi a tőkét egyszerű mihrábsor társaságában. A tőkén közepen napszerű rozetta benyomat, mely műhelyjegyként is értelmezhető. Két füstcsatorna-alakító szerszám nyoma látszik: egy szélesebb, kúposabbé, mely tűztér alá hatol, és egy keskenyebb, hengeresé, mely áttöri a csésze falát.

A B17 8 szögletű nyaka, 10 szögletű kéménye, és kivált anyaga, jellegzetes felülete, színe egyértelműen mutatja, hogy a közpipákkal (B22-B99) nemcsak formai közelséget tart, hanem azonos anyagból, technikával, tehát azoknak valamely műhelyében készült. Szabályos formáin túl egyediségét a csésze tengelypontból induló, erősen domborodó 5 gerezdje jelenti, melyek árkaiban egy-egy vékony lécfut.

A B18 nyaki része szokatlan módon teljesen díszítetlen, s török kora elsimuló nyakgyűrűje, kis előgyűrűje miatt is kétséges. A gömbölyded csésze töredékén felül inkább tapintható, mintsem látható a lapos, legömbölyödő gerezdelés. Csonkjából sokszögletű (12 fölötti), hangsúlyozott élű hasábkéményre következtethetni, mely anyagával együtt török jelleget idéz (2. kép).

Félgömb (félovaloid) alakú, gerezdelt csészéjű pipák

A finoman iszapolt B19 félgömbös csészéjét 11 domború gerezd alkotja, ezek metszsvonala a vízszintes vállsíkkal adja annak karéjos peremét. Minden egyes karéjon egy, a nyak felé kialakított kis lépcsőn három kis, virágra emlékeztető motívum pecsétje, a gerezdek közti árkokban pedig finom fogú kerék vonala. A nyak alját félköríves mintasorok közt ugyanezen finom fogaskerék-vonal díszíti, akár a hengeres kéményt indító gyűrűt. A törött kéményt egészen e gyűrűig lecsiszolták, pattintgatták, ami másodlagos (újra)felhasználására mutat.

A (szándékosan?) homogenizálatlan, márványos hatást keltő vörös és sárga anyagú B20 csészéje 9 meg két fél (nyakba olvadó) domború gerezdből áll. Az árkokban és a bordákon fogaskerékvonal halad. A hengeres kémény itt is a csészéig letöredezett, ami utalhat másodszori használatára. A tompán nyolcszögletű rövid nyak alul kis, átszúrt fület visel, melynek cimpáját is megformázták. A tölcséres előgyűrűs erős, kerek nyakgyűrűt ferdén és tövét fogaskerék vonalak díszítik. Igen közeli analógiája, legömbölyített vállal, Palánkról ismert (GAÁL 2004, 283, 73. sz.).

A zöldessárga, sötétbarna pettyes mázú B21 csészéje lapított félovaloid, ennek 9 kerekhatú bordája alul nem ér össze. A bordák közötti árokban vékony lécek. A rövid, kerek, galléros nyak kerek, hosszában bordázott nyakgyűrűt s tölcséres előgyűrűt visel. A kémény hiányzik. E típus a Hódoltság nyugati feléből ismert¹⁷ (2. kép).

Félgömb (félovaloid) alakú, sima csészéjű pipák

A leggyakoribb formák, köszönhetően főként az idetartozó török tömegtípust (-típuscsoportot) jelentő pipáknak (B22-B99). Utóbbiak elterjedtsége¹⁸ okolja közpipaként való említésük. A típuscsoport tagjainak kéménye és nyaka hengeres és szögletes egyaránt lehet, sőt, a fejlődés következtében egyes alakok gömbös csészét öltenek magukra. E formai változatosság ellenére egyértelműen összetartozó csoport egységét anyagbeli és felületi kidolgozás is megerősíti. A vörös és barna árnyalatait viselő, erős anyagú, gyakorta fehér mészszemcsékkel soványított példányok félfényes felületét részben polírozás, részben más eljárás (modell olajozása?) adja.

A 78 példány közt a hétszögletű nyakak arányát kissé fölülmúlja a hengereseké, de a szögletes kémények sokkal ritkábbak hengeres társaiknál. (1. táblázat)

Különlegesnek számít a 8 szögletű nyak (B 42). A hengeres és a szögletes alapformák közti átmenetet képviseli egy elől a tizszög öt lapjával, hátul hengeresen záródó kémény (B 41), s az egy

¹⁷ Kanizsa: KOVÁCS 2004. 123, 13.; Palánk: GAÁL 2004. 63.; Pécs: FEHÉR 1959. 121, 7586.2, két utóbbi helyen ferdén vonalkázott nyakgyűrűvel.

¹⁸ KONDOROSY 2008. 337, 20. lj. Az eddig egyetlen, történeti Magyarországon kívüli példány Várnában került elő, melyre a szófiai Nemzeti Történeti Múzeumban akadtam 2008 júliusában (ltsz. 28039/47). Ld. 6. lj.

(B 41, B 50), olykor két (B 51) felső varratvonali lappal formázott hengeres nyakak. Az egy felső laphoz többször alsó varratvonali él is társul (B 58, B 24, B 25, B 35), s ezek eredetére a B 24 és B 25 alig kivehető, elmosódott hétszögletessége utal.

A csésze oldalán 39 vizsgálható esetből bütyök 38,5%-ban fordul elő: 10 esetben jobb- (B22-B31), 5 esetben bal oldalon (B 32-B 36). Egerben a bütyök aránya 50%, melyek 4/5-e jobboldalt van¹⁹, amit a jobb- és balkezesség arányával magyarázták. (Bár nincs megadva, de a megadott százalékokból számítható, hogy 81 egri példány viselt bütyköt 162 vizsgált darabból). Palánkon – a katalógusban leírtak alapján számolva – 6 jobb- és 4 baloldali bütyök található²⁰. A budai adatok mérséklik kialakításukban a jobb- és balkezesség arányához való igazodást vélelmét, hacsak nem feltételezzük, hogy a budai törökök az egrieknél balkezesebbek lettek volna/voltak. A kémény oldalán függőleges pálca 3 esetben található (16,7%), mind jobb oldalon (B37-B39, utóbbinak látszik felső, gombos vége), míg további 15 vizsgálható kéménynél hiányzik. (Palánkon 6 jobb oldali pálca fordul elő.). Egy esetben a kémény pereme alatt található – kevésbé határozott formájú – bütyök, jobb oldalt (B40). Ha feltesszük, hogy a bütyök és palcák hasonló szerepet tölthettek be, akkor együttesen 73,7%-uk esik jobb oldalra (Palánkon 75%), közelebb az egri arányokhoz (feltéve, hogy ott pálca nem fordul elő). A két város közt kialakuló különbséget mutatja, hogy kétoldali bütyök Budán nem akad, palcák létéről viszont Egerből nem számoltak be. Az az Egerben megállapított tény, hogy ezen elemek 80%-a hengeres kéményű pipán található²¹, itt is igaz, csak hogy Budán a szögletes kéményű (és egyben nyakú) pipák aránya is jóval csekélyebb azokénál (Egerből erről arányt nem közöltek), ez tehát csak a kéményformák arányainak következménye. Bütyök, palcák aránya hétszögletű nyakú-hengeres kéményű (13-ból 8-nál, B 22, B 23, B 26-B 28, B 30, B 32, B 33) és hétszögletű nyakú-nyolcszögletű kéményű formák körében (6-ból 3-nál, B 29, B 36, B 39) egyaránt kiemelkedő (62% ill. 50%), jóval kisebb arányú hengeres nyak és kémény esetén (33%, 15-ből 5-nél, B 31, B 34, s a 3 átmeneti nyakalakú(!) B 24, B 25 és B 35). E plasztikus elemek különböző pipaformák közti arányai nem

igénylik tehát a hengeres kéményűek nehezebb kézben tartásának magyarázatát. Inkább mutatkozik korreláció a szögletes nyakakkal. Analógiájuk részben a magyar tömegpipa első típusánál (ld. M1: B 127-B 156) adódhat (ld. alább).

48 vizsgálható példányból 36-nak (75%) nyílásszöge 57-67° közé esik, haté kisebb (46-55°) és haté nagyobb (69-78°). A különböző formák nem különülnek vagy koncentrálnak e szögtartományok szerint, mindenütt jelen vannak

Mérhető úrméreték 4,2-7,7 ml közé esnek. A hengeres nyakú és kéményű példányok a legnagyobb és legkisebb úrméreteket is felveszik, a középmezőnyben található néhány hétszögletes nyakú-hengeres kéményű darab (ép szögletes kémény nem fordul elő). A nyílásszöggel való összevetés elég szórt képet mutat, igazi irányulás nem vehető ki. Az ép példányoknál az úrméretet a tűztér méretei alapján kiszámolva a valós (homokkal mért) értéktől meglehetősen elütő értékek adódtak. Ez tehát a tűztér alakjától (hengeres vagy lefelé szűkülő), a tűztér aljának kiképzésétől (sík vagy homorú), sőt a füstcsatorna bevágódásának méretétől is jelentősen függ. Így a számításokkal adódó értékek (csonka példányoknál) csak hozzávetőleges adatként fogadhatók el (a valóstól való eltérés $\pm 0,5$ -1 ml is lehet).

A példányok sokasága ellenére azonos modellből származó példányként csak egy pár található (B24 és B25). Tömegtermék jellegüknél fogva erre nem megnyugtató magyarázat, hogy ezeket hosszú időn át, több műhely/mester, több modellel, s azokat időnként újra formázva készíthette, hisz így is lényegesen nagyobb sorozatban készültek és keltek el nívósabb társaiknál.

A csoport több típus/csoportra bontható. E tagolás túlmutat az alapformák variációin (a nyak és a kémény egyaránt lehet hengeres és sokszögletű): a testformák részleteit, arányait, nyílásszöget figyelembe véve azokon belül is típusok különülnek el. Ezek némely esetben a fejlődés során átlépték a félgömbös csészejű formák felé a határt. Feltehető, hogy e típuscsoport gyártása minden jelentősebb hódoltsági településen folyt, és a legkisebbekben is ismerték. Egy-egy típus csupán helyi ismertsége/felbukkanása mellett vannak szélesebb területen ismert formák.

¹⁹ KOVÁCS 1963. 240.

²⁰ GAÁL 2004. 264-272.

²¹ KOVÁCS 1963. 240, 242.

Típusok / csoportok
A típuskör (B 22-B 76):

Klasszikus alapformák gyűjtőcsoportja. Bár ez a nyak/fej hengeres/szögletes formája alapján tovább tagolható, de szemmel láthatóan más kritériumok ennél szervesebb alcsoportokat hozhatnak a leletszámok bővülésével, melyben a minden valószínűség szerint egyidejűleg létező hengeres és szögletes alapformák genetikai egységeket is alkothatnak. Nyakuk ívelten táguló, keresztmetszete sokszor változó (indulásnál lapult), a nyakvég gyakran bunkós. Már kerekded, kissé szabálytalan nyakgyűrűt visel a B48. A csésze félgömb alakú. A tőke végszakaszát szinte mindig, s nem csak a szögletes nyakúknál, lenyesik, ami szem vagy lángalakú síkot ad, hirtelen elkeskenyedő, a csészeperem előtt véget érő, hegyes zárásként. Kívül barna, barnászörös, fényezett felszínű (sokszor jól láthatóan polírozással, máskor azonban ennek nyoma nélkül), belül vörös, gyakorta fehér mészszemcsével soványított anyaguk hasonló egységet teremt közöttük, mint formáik. (E kis töredékeken is felismerhető küllemi jelleg alól a többi típusnál B-D több-kevesebb kivétel mutatkozik.) A B76 némileg elüt a többtől korongszerű nyakvégével, finomabb anyagával, kezeletlen felületével.

B típus (B 77-B 81):

Nagyon kicsi méretűek. Nyakvégük vízszintesen lapult, többnyire kiszélesedő gumó. Csészejük gömb vagy ovaloid. Csészeperemig érő tőkéjük domború, kiemelkedő. Nyílásszögük 48-66°. Kicsinységüket nem korai voltukkal magyarázzuk, hanem a dohányzás szokásának specializálódásával, rövid füstre alkalmas voltukkal. Alakilag a D típushoz közeli. Egy példány tartozhat ide Palánkról.²²

C típus (B 82-B 88):

Nyaka egyenes, vastag, szabályos kör metszetű és egyenletesen táguló, végén külön megvastagodás nincs. A szárnyítás körüli körmező is szabályos formájú: vagy kissé kónikus vagy kerekített. A félgömbös, általában lapult, hosszirányban ovális csésze világos peremvonalú, a váll ferde. A tőke szélességet még tartva, domború háttal eléri a csészeperemet. Lágú, lekerekítő formák jellemzik. A kémény hengeres. Nyílásszög 60-67° (72°).

Félfényes felszín, a nyakon hosszirányú polírozási sávok. 4 példányán (B 82-B 85) kívül feltételesen ide sorolható további 3: a B86 (tőkevégződés széles lekerekítéssel), a B 87 (hegyes tőkevég, lépcsős tőkehatár) és a B88 (csak nyak). Szegeden a leggyakoribb típus, Palánkon 1 példány ismert²³. Az Esztergomból előkerült, e típus holdudvarába sorolható, műhelybélyegzős példány a 17. sz. végére – 18. sz. elejére keltezhető.²⁴

D típus (B 89-B 99):

Hengeres nyak és kémény. A tőke szélességet még tartva, kidomborodva fut a csésze pereméig. Az általa markánsan két félre vágott ovaloid csésze erősen kidomborodó. (A B 92-t táskásodó csészéje, repedezett felszíne távolítja el némileg a többtől.) A csészefél oldalnézetben – a jellemzően kicsi nyílásszög miatt (49-62°) – a nyak felé hegyes, csep alakú. A nyakvég gumósan kiszélesedő. Egy nyakgyűrűs példány szívalakú keretbe foglalt arab betűs mesterjegy hordoz a tőke indulásán (B 95). E pecsét megegyezik egy ilyen típusú, ám nyakgyűrű nélküli budai példányéval.²⁵ Ez budai műhelyüket sejteti, tekintve a török kori műhelybélyeg ritkaságát, Buda kulturális vezető szerepét, s az azonos, mélyvörös anyagú, fényes, helyben előkerült két darab tömegtermék (távoli kereskedelemre érdemtelen) voltát. A B 95 nyakgyűrűje, műhelybélyegzője s a típus típuscsoporton belüli legkisebb nyílásszöge azt sugallja, hogy kései típusról van szó.

E típus hatása alatt keletkezhetett még 2 darab: a B 98 (a tőke csapott, nem fut a csésze elülső oldalára) és a B 99 (nagyobb nyílásszög, tágabb csésze). A forma 4 példány Palánkon, 1 Szegeden került elő, s létezik Egerben is²⁶. Hogy a példányok színe több esetben (e típusok közt leginkább) fakó vagy rózsaszínes, felülete sokszor nyers, fényezetlen (B 89, B 91, Szeged: Sz 33, Palánk: 30. sz.), az a változó anyag ill. kidolgozás tényén keresztül ugyancsak hagyománytól való távolodást sejtet. Bütyök sosem fordul elő (pálca csak egyszer, Palánkon: 28. sz.), felvethető tehát, hogy ez(ek) az elem(ek) (már?) visszahúzódban vol(tak) (nem voltak általánosak) a kései török időkben. (2. táblázat)

²³ Szeged: KONDOROSY 2008. 336-337, Sz15-Sz29, Palánk: GAÁL 2004. 262, 268, 23. sz.

²⁴ KONDOROSY 2007. 312, E29.

²⁵ Itsz. 51.18, KOVÁCS 1963. 240.

²⁶ Palánk: GAÁL 2004. 263, 269-270, 28., 30.-32. sz., Szeged: KONDOROSY 2008. 336, Sz33, KOVÁCS 1963. 244. II. cs. 5.

²² GAÁL 2004. 269, 29. sz.

A B, C és D típust kései típusoknak véljük (más-más, fenti okokból), melyek közül eddigi ismereteink szerint B csaknem kizárólag, a D meghatározóan a Hódoltság északi felében terjedt el, míg a C az ország déli felében jutott túlnyomó szerephez.

A B 43 felszínén márványozó csíkok láthatók, mely igen ritka díszítőelem, és elsősorban bolgár területekkel kapcsolatba hozható típusokról ismert²⁷. Ezekről kerülhetett át e tömegárura is.

Azonos objektumból előkerülő közpipák (B 27 és B 82; B 54-B 56; B 26 és B 35; B 78 és B 83; B 28 és B 53) korrelálnak egyes alakokat, a szögletes és hengeres nyakú formákat (B 26 és B 35), a B és C típust (B 78 és B 83).

Két ízben is közpipák együtt fordultak elő török gödrökben a legkorábbi magyar tömegtípus (M1) példányaival (B 27 és B 82>B 135; B 36>B 149 – utóbbiak 80%-nyi török anyag mellett 20% újkori anyagot is tartalmazó gödörből, tehát itt a magyar típus a visszafoglalás utáni évtized anyagával is bekerülhetett). Ez amellet szól, hogy egyidejűleg léteztek, s azok kereskedelmi vagy egyéb úton eljutottak ide is. (E kiforrott díszítésű, sajátos anyagú példányok itteni gyártása nem valószínű.) Mindez elképzelhetővé teszi a közpipa-kémény plasztikus pálcájának s e legkorábbi magyar tömegpipán feltűnedező, pontokból ill. vonalakkól álló kéményplasztikának kapcsolatát.

A Vízivárosban a török pipák 61,9%-a e típuscsoportba tartozik, a reprezentatívnak számító két telek anyagában pedig 69%. Ez meghaladja az eddigi legmagasabb hazai arányt is (Esztergom: 61%, 2. táblázat). A külvárosi lakosság körében való ilyen elterjedtsége a végvári vonalban kimutatott népszerűségének magyarázatát²⁸ (masszívitása révén katonai élethez való alkalmatlansága) kiegészíti a helyi kedveltség avagy divat hatásával (3-4. kép). (3. táblázat)

A B 100 tőkéje teljesen átkarolja a félgömb alakú, legömbölyített peremű csészét. Fényes felülete, anyaga, díszítetlensége, fehér szemcsés soványítása a közpipákéval egyező, azoktól csupán tölcseres előgyűrűje, kerek nyakgyűrűje különbözteti meg, tehát egyik műhelyükből kerülhetett ki. Kéménye hengeres.

A B 101 szabályos félgömbös csészéjét fogaskerekkel kísért tőke öleli. Ilyen fogaskerek övezi a hiányzó kémény tövét, a nyakgyűrűt és alatta a hengeres nyakat. A nyakgyűrűt pontokkal

kitöltött, levél alakú mező 4 pecsétje díszíti, a csészén kétfelől és a tőke végén rozetta/küllős kerék pecsétjei. A pipa letisztult formája és fogaskerek díszje azonos a legkorábbi magyar tömegtípusával (M 1, ld. alább), világosbarna anyaga azonban elüt azétől, s pecsétlői egyenesen török készítés mellett tanúskodnak. Elképzelhető, hogy annak korai, török előképével állunk szemben, de valószínűbb, közpipáktól átmenet nélkül, élesen elütő formái, díszje és egyetlen volta miatt, hogy a M 1 típus hódoltság kori létének s Budáig való hatásának tanúja.

A fehér, durva fogaskerekes pipák két képviselőjének felbukkanása (B 102 és B 103) alátámasztja a típus országos elterjedtségét.²⁹ A típus attribútumai az alapformán, méreteken túl: (sárgás)fehér szín, durva fogaskerek (jellemzően egy egyszerű és egy fűrészfogas mintasor) használata (nyakgyűrűn és nyakon körben, tőke mentén, tengelyponttól a csésze pereméig és a kémény peremén), peremes nyakgyűrű, melyeket legteljesebben a budai és esztergomi példányok elégítenek ki, ami alapján feltehető, hogy a típus születési helye itt lehetett. A B 102 gallérja törökös vonás (valószínűleg gallér töredéke látszik a B 103 törött nyakvégén is). Egyazon 18. századi betöltésből (mely a török korinak bizonyuló B 9-et is tartalmazta) való előkerülésük ellenére az M1 típus 17. századi előfutárának vagy török oldalágának tekinthetők (5. kép).

Tulipánforma fejű pipák

Bár formailag már egybeolvad, e csoportnál a díszítés még a fej két részének elkülönülését hangsúlyozza.

A B 104 vélhetően ide tartozik. A fej alsó, gömbölyded, meglévő jobb felén bepecsételt rozetta, akárcsak a frontális oldalon, a tőkét határoló fogaskerek-vonalak végpontjában. Fogaskerek díszíti az előgyűrűt, a nyakgyűrűt és ez övezi kétfelől a kémény tövében lévő plasztikus gyűrűt is. A párkány elmosódó.

A jól iszapolt B 105-nél a csésze és kémény elkülönülését csak szembefordított mihrábsorok jelzik. Ilyen kíséri a tőkét is – ennek különlegessége, hogy vonala végigfut a nyak fölött is, hisz a tőkét övező díszítő vonalak majdmindig a nyak oldalából indulnak. A markáns, kerek nyakgyűrű felszínét is redukált mihrábsorok ferde vonalai

²⁷ KONDOROSY 2008. 338, 341.

²⁸ KONDOROSY 2008. 337.

²⁹ Esztergom: KONDOROSY 2007. 313, E30-E33, Szeged: KONDOROSY 2008. 337, Sz36, Eger (kissé távolabbi): KOVÁCS 1963. 245-246, 18.

takarják be, alatta egy mihrábsor övezi a nyakat.

A B 106 zöld mázas, gerezdelt gömb alakú csészéje töretlen vonallal megy át az ívesen kihajló kéménybe. A széles gerezdek közt vékony, domború lécek. A kémény pereme csapott. A nyakgyűrűt ferde árkolások tagolják, a nyakgyűrű tölcseres és domború előlapú török típus. A nyak gallérját hengeres hornyolat választja el a nyakhoz simuló párkánytól – ez szintén jellegzetes török megoldás. A tőke a tengelypontig ér. Ūrmérete 4,6 ml (kieg.).

Az apró B 107 szabályos, töretlen vonalú fején apró körök benyomott sora jelöli ki a csésze határát, kísérik a kémény peremét, ilyenek rajzolják ki a nem létező tőke elképzelt vonalát és közép-vonalát, s végül övezik a szokatlan módon nyakgyűrű nélküli nyak végét. Képben meghatározóbb a küllőskerék pecsétlő alkalmazása a csésze oldalain és a nyakon körbe. Ūrmérete 4,6 ml.

A fej töredékessége ellenére ide sorolható a B 108. Rossz égetés miatt világosbarna külső rétege több helyen levált. A kiszélesedő nyakvégén és a tőke mentén görgőpecsétlő cikkcakk vonalú domború mintasora. Ehhez nagyon hasonló formájú és díszítésű, de kisebb méretű a jól iszapolt és égetett, sárgásfehér B 109 fejtöredék. Aprólékos megfigyelés szerint a két példányt egyazon eszköz mintasora díszíti, tehát egy műhelyben készültek, minőségük és méretük eltérése dacára.

Osztatlan tulipánformájú a teljesen díszítetlen B 110, melynek világosbarna anyagát vörös festéssel vonták be. A nyak rövid tőkét alkot a fent alig kihajló fej alatt. A zöld mázas B 111 fejtöredék profilja alapján tulipánformájú fejhez tartozhatott, melynek gömbölyded csészéjén árkolásokként bemélyedő, fenyőág alakú benyomatok. A fogaskerék-vonalakkal határolt felső részén ferde vonalkázás. A Hódoltságban ismert gömbös, fenyőágas típus³⁰ leszármazottja lehet (5. kép).

A tulipánforma fejűekhez is tartoznak még a B 7, B 119-B 120, B 122-B 123 alakok.

Korong alapú csészéjű pipa

A B 112 csészéje viszonylag éles peremű, kónikus vállú korong, melyen a keskeny, kónikusan táguló kémény ül. A korong felső felét küllőskerék típusú rozettákkal pecsételték tele. A törött nyak vége hegyes tőkét alkotva, de sajátos módon meggömbölyve fut a korong frontális pereméig. A tőkét apró fogaskerék vonal övezi (5. kép).

Egyedi fejformájú pipák

A B 113 magas, kerekded aljú, felfelé kúposan szűkülő csészéjét árkolás, és azt kísérő fogaskerék vonalak választják el az ismeretlen kéménytől. Fogaskerék nyoma övezi a tőkét, a nyakgyűrű tövét és a nyakat is, melyen hengeres árkolást kísér. A nyakgyűrű apró töredékéből következtethetni mindkét végén Y alakú pecsét itteni használatára. A csésze szépségét kettős rombusz mintájú pecsétlőkkel szabályos sorokban betakart felület adja, melyből 3, alulról felnyúló, háromszögletű, léces keretelésű szirommező maradt ki (még 2 mező a nyak miatt csonka). A rombikus motívum egy kései, balkáni bélyegző előfutárának tekinthető.³¹ A nyak jobbán szemalakú műhelybélyeg benyomata látszik. A betűk stilizáltak.³² Bár a pecsét kicsit hiányos és elég elmosódott, mégis (mikroszkóposan is) azonosítható egy Tabánból előkerült példánnyal,³³ melyhez anyag- (selymesfényű, fehér) és díszítésbeli (motívum, finom fogaskerék, árkolás, üres szirommezők) rokonság is fűzi. A nívós műhely két külön típusa megengedi budai készítésük feltételezését, bár kereskedelmi útjuk sem lehetetlen.

A dohányzás közben letéve megállítható talpas pipák közé tartozik a B 114, melynek kerek, vastag korong alakú csészéjén hatszögletes kémény ül. Ennek élein függőleges lécpárok(?) indulása látszik. A kiugró, kerek talpon sokágú rozetta benyomata. Díszítésként fogaskerék vonal fut a tölcseres előgyűrűn, a kerek nyakgyűrűn, a nyakon és a csésze alatt és feletti hornyolásban. Testformák és díszítés tekintetében közeli rokonságban van a Palánkról előkerült példánnyal,³⁴ annak talpa azonban nem ugrik ki. Kiugró talplapú darab Varsóban ismert.³⁵

Egyedülálló lelet egy zöld mázas, kis csizma alakú pipa (B 115). Természetes helyzetében megállítható. A sarok fölött induló nyaka kissé szélesedik, és végén háromszögletes bemélyedő mezők tagolják. Hasonló forma került elő Várnában,³⁶ annak csizmaszára azonban magasabb, előrefelé emelkedik, varrást utánzó(?) fogaskerék vonalai és a nyakon nyakgyűrűje van. Részleteinek kidolgozottsága (a talp, az előrész fölött redővel

³⁰ KONDOROSY 2007. 310, E19 és ott idézett párhuzamok, valamint GAÁL 2004. 281, 61 sz.

³¹ Szeged: KONDOROSY 2008. 335-336, Sz14.

³² Káldy-Nagy Gyula szóbeli közlését köszönöm.

³³ GARÁDY 1944. 299, CXLII. t. 7.

³⁴ GAÁL 2004. 287, 85. sz.

³⁵ MEYZA 2005. Abb. 1. jobb alsó kép.

³⁶ STANČEVA 1972. 83, O. 5.

kezdődő szár valóság-hú, érzékletes plasztikája), arányossága alapján a budai példány kiemelkedő remek. Űrmérete 3,9 ml (kieg.) Csizma alakú pipákat Nyugat-Európából is ismerünk,³⁷ de azok hajlított alakja inkább szimbolikus csizma-ábrázolás, tájolása fordított: a szárnyílás a csizma orránál van, sarkantyús. Ilyen, dragonyos csizmaként azonosított forma Fülekről is előkerült.³⁸ A két elütő forma közti kapcsolat léte kérdéses.

A különös szépségű, barnássárga mázas B 116 nyaka és feje enyhe ívű alsó lapján erősen kidomborodó rajzolatú szekfút mintáztak. Ehhez igazodik a fej aljának gomba alakú körvonala. A tölcséres előgyűrűs kerek nyakgyűrű alsó oldalán kis plasztikus félkörívek tapadnak. A négy-szögletesen(!) ölelő párkány és gallér mögött a nyak oldalán 3 domború vonal fut a csészeperemig, melynek vállán plasztikus szirmok ülnek (5. kép).

Tagolatlan pipák

A B 117 tagolatlan (a fej és nyak közt nincs érzékelhető határ) és nyakgyűrű nélküli. A hengeres nyak kitáguló vége körül fogaskerek-vonalakkal övezett, domború rácsszalag mintasor. A hengeres derekú fej ívesen hajló alján rozetta- és szíromlevél pecsétlőkből összetett virágkép, innen eredő, fogaskerek-szerű száron virágok (tulipán, rozetta?) pecsétképei (több kis részpecsétből összeszerkesztve). Nyílásszöge (80°) a legnagyobb a török pipák között. A tagolatlan kialakítású B 118 hosszanti rovátkolású nyakgyűrűjét inkább a madárlábnym szerű díszítés (\I/) domború mintasora, kettős karcolt öv, V alakú pecsétek különítik el a nyaktól, mintsem kiemelkedése. A nyak végét is karcolt ill. döntött V-k és szaggatottvonal szerű mintasorok jelzik. A fejtöredéken oldalt és a hátsó oldal felé helyeztek el egy körből és félkörívekből álló, nap vagy virág formájú alakzatot. Az ide tartozó két példány vonásai (tagolatlanság, nyakgyűrű hiány, nagy nyílásszög) hollandi jellegű pipák hatására mutatnak (5. kép).

Vékony nyakú, festett, polírozott pipák

A B 119 majdnem ép, csak előoldali peremén kicsit csorba példány. Feje tompán lapolt, telítettség nélküli tulipánformát idéző. Szokatlan, hogy vörös bevonata, bár nem kopott a példány, csaknem teljesen eltűnt, s a polírozás sávjai sem figyelhetők meg. Gallér nélküli nyaka, kúpos

nyakvégének kb. 11 ágú csillaga sem gyakori típuscsoportjának körében. A B 119 formailag a szegedi 2. típushoz közeli,³⁹ de azoknál Űrmérete (?6,2 ml) és 60°-s nyílásszöge is kisebb. Egyedisége ellenére – a hazai példányokhoz hasonlóan (Szeged, Esztergom, Palánk) – a típuscsoport eredeti műhelyköréből származik, ellentétben a B 120-al, melynek erős, egyértelmű gallérja, éles szöggel törő nyakvonala, nyakgyűrűje és felületkezelése egyaránt határozottan eltérő műhelyre utal. Ugyanezt erősíti a fej sík alján elhelyezett küllőskerék pecsét. Ugyancsak leszármazott formának tekinthető (de a B120-nál közelebbinek) a B 121 – vastagabb nyakán, a nyakgyűrű alig megjelenő csillagszerű tagolásán túl vörös cserépanyaga és nyers (festetlen, polírozatlan) felülete miatt is, ami helybeli készítés lehetőségét is felveti. Nyílásszöge (59°) és fej-nyak kettős törésű vonala alapján kései típus (Szeged 3., 4. típus), az azoknál megszokott markáns lapoltság hiánya, erősebb gallér ellenére (5. kép).

E típuscsoport eddigi legcsekélyebb hazai képviselője (2. táblázat) arra utal, hogy e Buda szempontjából behozott kereskedelmi cikk itt nem talált széles piacra.

Keskeny nyakgyűrűs, mázas pipák

A polírozott pipák helyi továbbfejlődésének tekinthető kopott zöld mázas B 122-nek tőkéje bár nincs, emlékét hármás fogaskerekvonal őrzi (egy nagyobb fogú közbül, kismagú kétfelől), melyek közül a belsők alaposan belevágnak a képzeletbeli idomba. Ugyanilyen vonalhármas fut a kéményperem alatt is. A fiktív tőke végpontjánál, a fej elülső oldalán alul bepecsételt rozetta. A fogaskerekkezett, kúpos, alig kiemelkedő előgyűrű, a nyak keskeny, kerekített nyakgyűrűje és ennek csaknem síkjába dőlő, ferde rovátkolása is sajátos vonás. Alig látható a nyakgyűrű közeli gallér is. Ugyanilyen nyak a B 123. Analógiájuk Esztergomban fordul elő.⁴⁰ A B 123 a Kapás u. 19. ház 17. század végi részének padlószintje alól került elő,⁴¹ míg a B 122 két közpipával (B 28, B 53) közös szemétdöbörből származik. E török kor végi keltezésnek nem mondanak ellent a török hagyomány erejét (fiktív tőke) és változását (keskeny nyakgyűrű) mutató formai elemek, a kopott máz

³⁷ pl. FETTINGER, 2005. 120, Abb. 2, 3.

³⁸ KALMÁR 1959. 37, LXXVIII. t., 5. sor bal kép.

³⁹ KONDOROSY 2008. 339, Sz49-Sz52, egyéb hazai előfordulásai ott: 340, 29. l.

⁴⁰ KONDOROSY 2007. 321, E105 és E119, utóbbinak fejformája is nagyon közeli.

⁴¹ BENDA 2006. 296-297.

gyengésege inkább a hódoltságot követő időket jelzi (5. kép).

E – polírozott pipák nyomán kifejlődő – példányok az alapforma budai befogadottságát, átvételét jelentik, az eredeti áru nehezebben elérhető (drágább?) voltával összefüggő hiányát, s nem az alak teljes népszerűtlenségét.

Nyakak

A B 124 igen nagy, kerek nyakgyűrűt s kettős, alig látható párkányt viselő rövid nyak alsó felén, a tőke indulásánál bepecsételt pontrozetta látható, mely helyzeténél és e pecsét típus ritkaságánál fogva műhelyjegyként is értelmezhető. A vékony, kúpos előgyűrű analógiái alapján (B 9, B 122-B 123, B 185-B 186) török kor végi lehet. A B 125 nyaktöredék kerek nyakgyűrűjét ferdén, előgyűrűjét körbe fogaskerekezték (5. kép).

Kémény

A B 126 meglepően vastag falú (5 mm) kéménytöredék, peremét egy kisebb és egy nagyobb fogú fogaskerék-vonal övezi. Lefelé ívesen táguló alakja elképzelhetővé teszi, hogy tulipánformájú fej része volt, de anyaga és mintasora a fehér, durva fogaskerekes pipákat idézi (B 102-B 103) (5. kép).

18. SZÁZAD

Magyar tömegpipák⁴²

M 1 (pontrozettás) típus (B 127-B 156). A közpipák egyik változatának alapformáit (félgömbös csésze, hengeres kémény és nyak) átvevő, s azt csupán a nyak szélesítése helyett nyakgyűrűvel módosító típus. Nyers, vörös anyaga és díszítései azonban világosan megkülönböztetik elődjétől. A nyakgyűrű körbefutó többsoros fogaskerék díszítése általános, ritka az egyszeres fogaskerék (B 147) és a karcolt vonaldísz (B 131, B 133, B 146). Jellemző a fogaskerék a tőke mentén (hiányzik: B 131), a tőke középvonalában (alsó nyakvarraton) a peremig (hiányzik: B 128, B 130, B 131, B 136, B 139, B 145, B 146, megvan 8 esetben), egyszer a nyakgyűrű alatt (B 135). Kísérletező kedvű mester kivételes darabja a B 136: a csészén függőleges és a tőke kezdetén keresztirányú fogaskerék-vonalakkal, továbbá fogas kör benyomatokkal a csésze előoldalán és a tőke kezdetén és körökkel a nyak-

gyűrűn (egy kör benyomat a B 142 tőkecsúcánál is van). Minden kéményoldalon, ami értékelhető felszínrésszel maradt meg, ponthalmaz (vagy más plasztika) található: jobb- (B 127, B 129, B 134, B 137, B 140) meg bal oldalon (B 131, B 132, B 135), és a kétoldalú (töredékes) példányok mindkét felén (B 128, B 130, B 133, B 143, B 144). A ponthalmaz alakja lehet függőleges, hosszúkas mező (B 127), négyzetes (B 128, B 131, B 144?), körszerű (B 133), kör vagy szögletes (B 140), ismeretlen, amorf (B 135), lepkeforma (B 129). Egy esetben a kéményen – két oldalt – rajzos virágábrázolás van (B 139), egy másikon pedig vonalak és pontok együttese (B 142). A fejdíszítésben Szegeden tapasztalt jobboldali preferáltság⁴³ tehát nem mutatkozik. A nyakdíszítés, ha van, szintén mindkét oldalon és a kézi kivitelhez képest egyformán. Díszítésként kétféle, gyűrűtől induló, domború növényábrázolás ismert: egyfelől egyszerű vonalakból (szárak) és pontokból (virágok, levelek) kialakított bokorszerű kép (B 135-B 138, nyúlánk, elágazó szár: B 142), legkidolgozottabb változatban pontokból álló virággzattal⁴⁴, másfelől virág körvonalas rajza (B 139-B 141), párhuzama Léván⁴⁵. A flóra pontos-vonalas megjelenítésének előképét a hollandi jellegű pipák szárán futó, páros ágakat bontó növényábrázolásban látjuk⁴⁶, s a fentiek annak kidolgozottságban és hosszban is redukálódott formái. A körvonalas virágrajzok már helyi fejleménynek látszanak (a hollandi jellegű pipák virágábrázolásai apróbb részletekből komponált képek), különösen a tulipánformájú (B 141). A nyakdíszítés 31 %-os aránya (18 esetben marad el) jócskán felülmúlja a szegedi 8 %-ot. A típus török gödrökben való előfordulása (közpipákkal) legkésőbb a 17. század utolsó negyedére teszi feltűnését (ld. fent). Szoros kapcsolat fűzi a fehér, durva fogaskerekes pipákhoz (B 102-B103), esetleg ezek lehettek előképei (6. kép).

M 2 (rovásos) típuscsoport (B 157-B 170).

E formailag teljesen az M1 típusból eredeztethető típuscsoport kezdeti tagjai őrzik félgömbös csészét, a nyakgyűrű körbefutó, többnyire többsörös sorú fogaskerék-vonalát, s e tekintetben csupán a nyak rövidülése s a kissé táguló kémény mutat változást (M 2A típus⁴⁷). Sajátosságukat a nyakat és kéményt elborító, változatos, plasztikus

⁴² Az M1-M3 típusok keltezésére és analógiáira a fentebbi pontosításokkal: KONDOROSY 2008. 342-345.

⁴³ KONDOROSY 2008. 343.

⁴⁴ GARÁDY 1944. CXLII. t. 9.

⁴⁵ DRENKO 1976. Obr. 9/3.

⁴⁶ GEISS-DREIER 2002. Abb. 5. Kat.Nr. 64.

⁴⁷ KONDOROSY. 2008, 343-344.

rajzolat jelenti. Az M 2A típus jelentős példányszáma (B 157-B 159, a feltehetően ide tartozó négy nyakkal: B 160-B 163) alapján hosszú életűnek mutatkozik. Az ezután kezdődő, egyidejűleg több úton zajló/ kibomló fejlődést csak néhány darab példázza, ami talán a folyamat gyorsabb lefolyására utal. Egyik ágon a csésze válik szögletesítetté, míg a nyakgyűrű fogaskerék-övezése megőrződik (M 2C típus: B 164, B 165-magas kémény). A másik irány a félgömbös csésze helyett a nyakgyűrű díszítését módosítja (M 2D típus), ide is kiterjesztve a plasztikus (halszálkás) mintázatot (oldaláginak bizonyuló variáns: B 166), illetve ferde szeldelést alkalmazva (B 167). Míg a félgömbös csészék a tőkementi és a nyakvarrati fogaskerék-vonalat végig megtartják, addig a szögletes csészéjűeknél ez eltűnik. Kivételes a nyakgyűrű ferde szeldelése mellett a fogaskerék vonal megtartása, egyúttal a nyak hosszanti, mély bordázása (B 168). Az új vonások (szögletesített csésze, ferdén szeldelt nyakgyűrű) egyesülése látható a típus legkésőbbi fokában (M 2B típus), melyet immár plasztika nélküli kémény jellemez (B 169 - előoldalán bemetszett díszítés nem kizárt). E változatok szoros egymásutániságáról alkalmasint nincs szó, inkább teret nyerő, viaskodó és kiszoruló sorokról. Bár az, hogy a kémény egyes mintázatai egy-egy típushoz kötődve állandósulnak, talán kronológiai jelentésű: az M 2A-hoz és M 2D-hez az íves-pontos és halszálkás, az M 2C-hez a ferde sávós-pontos rajzolat (1. kép). A nyak alsó varratvonalán, melynek fertályára az elsímítás miatt plasztikus minta nem is kerül/eltűnik, többszörös sorú fogaskerékkal húznak vonalat. Ugyanígy a gömbölyű csészéjű formáknál a csésze tövében, ill. egy esetben a kémény peremén is (B 157). Egy példánynál a fej-nyak szögletébe búvó kis szögletes fül mutatkozik (B 170).

Az M 2A típus XVIII. század közepe tájára való helyezését egy Budán előkerült példány indokolja.⁴⁸ A B 164 egy 1782-es garassal keltezett padlójú ház⁴⁹ alatti feltöltésből került elő, ami az M 2C típus létét a 18. század harmadik negyedére vagy előbbre teszi.

A B 158 megcsiszolt nyakgyűrűje valószínűleg csorbulást fedez. A B 165 fején a nyak letörése után maradt apró füstcsatornát fúrták/csiszolták akkorára (7-7,5 mm), hogy a pipaszár beleférhessen.

Különleges forma a B 171, melynek kónikus fejét a rovásos pipákhoz hasonlóan gazdag, plasztikus díszítés borítja; negyedenként: pontozott mezőben háromszögön széthajló tulipánfej, fent íves motívumok (1. kép). A fej alján apró gömbök sorai alatt nyúlik ki kúposan szélesedve a sarok. A nyakon mindkét oldalt 5 pontból álló kereszt, melynek műhelyjegy szerepe nem kizárt. A nyakgyűrűn ferde, mintából eredő lécezése a ferdén rovátkolt nyakgyűrűkre utal. Sarkos pipa Egerből és Váradról ismert,⁵⁰ ám azok hengeres feje plasztika nélküli, csak hornyolásokkal vagy karcolt motívumokkal, aljukon egyetlen bütyök-sorral. Példányunk a tulipános plasztikus dísz (ld. M 2 típuscsoport) és fejforma alapján ezeket megelőzve, a XVIII. század közepe tájékán készülhetett⁵¹, a sarok eredetét nyugati hatásként a hollandi jellegű pipákétól vehette (6-7. kép).

M 3 (hengerfejű) típuscsoport (B 172-B 182). A csésze eltűnésével tagolatlan, hengeres fejforma jön létre. A fejjel alul gömbölyűen (M 3A típus: B 172-B 177) ill. éles vonal mentén, kissé domború körlappal (M 3B típus: B 178) záródhat a tőkéhez (a B 179 hiányos, nem sorolható be). Előbbi esetben a hegyes tőke elér a fej elülső oldaláig és karcolt vagy fogaskerék-vonal kíséri, utóbbinál a lekerekített tőke a tengelypont körül záródik. A ferdén szeldelt nyakgyűrűhez karcolt párkány simul. Leggyakoribb a kémény függőleges vonalazású díszítése, alul félkörökkel lezárva (B 172-B 174), melynek széles körű elterjedését messzeföldi párhuzamok jelzik⁵², de ismert félkör és kör benyomat alkalmazása is.

Új típusként különíthetők el a fej alján fogazott, apró lécekkel tagolt, kiugró peremet viselő példányok (B 180- B 182). A kereken záródó tőkékük a M 3B típushoz kapcsolja ezeket. A B 182 a nyak-fej közé zárt kis fület visel. Párhuzama Váradról ismert.⁵³

Anyaga alapján a tömegtermékeknel említhető még egy kettős karcolt vonalak és félkörívek nyomataival díszített ovaloid csésze is kihajló peremű, kimagasló kéményével (B 183), bár e forma jóval ritkább az előzőeknél.

A tömegpipák típuscsoportjának arányai (M 1 : M 2 : M 3 = 55% : 25% : 20%) a Szegeden kapott

⁵⁰ KOVÁCS 1963. 254, VII. t. 4., DORU 2002. Pl. LXXXVI. 7.

⁵¹ A tulipán kissé más, de nem elütő megfogalmazásban: TOMKA, 2000b. 129, 5g/5.

⁵² Várad: DORU, 2002. Pl. LXXXVI/8,9, Eger: KOVÁCS 1963. 251, VI. t. 5, 254, VII. t. 3.

⁵³ DORU 2002. Pl. LXXXVI/3.

⁴⁸ TOMKA 2000b. 129, 5g/5.

⁴⁹ BENDA 2006. 296-297.

értékekkel összevetve (50% : 22% : 28%) első-sorban az M 3 típuscsoport itteni csekélyebb jelentőségét mutatják. Mivel e vízivárosi telkek egy kivételével legkésőbb 1695-től újra lakottak voltak,⁵⁴ s 11 mai (s 18. századi) telek anyaga már elégséges, hogy a tulajdonosok egyéni pipázási szokásait általános tendenciába olvasztva mutassa, ezért ezen arányokat Budára, de legalábbis a szegényebb Vízivárosra nézve általánosnak tekinthetjük.

A B 184 párkányos nyakgyűrűjén domború lécezés, ami az általános ferde szeldelés modellbe rovasának köszönhető. A tört nyak oldalán domború pontok nyoma (esetleg a B 171-éhez hasonló jellegű), a tőke mentén tágabb fogazású kerék mintasora (7. kép).

Tulipánforma pipák

A hullámosan bordázott (7 meg két fél borda) csészejű B 185 kis nyakgyűrűje alatt és a csekély, kúpos előgyűrűn fűrészfogas mintasor. A kémény alját elsimuló plasztikus gyűrű övezi. E példánnyal teljesen azonos a B 186. A vékony, kúpos előgyűrű, mely már a B 9, B 14, B 15, B 122 és B 123 török kor végi vagy ahhoz szorosan kötődő, azt követő példányokon is mutatkozott, s így a 17. század végére - 18. század elejére tehető formai elem, a B 185-öt is így keltezi. Ezen előgyűrű típus előkerült Esztergomban is,⁵⁵ tulipánforma fejű pipákon. A fűrészfogas mintasort példányai alapján ugyanez ez a keltezés illeti (B 15, B 102, B 103).

A talpas és a tulipánfejű pipák közé egyszerre tartozik a kissé nehézkes B 187. A fej felé szélesedő nyak laposan, nyelv alakban, támaszt jelentve nyúlik a fej alá. A csésze kissé sarkos bordázata közt fogaskerék-vonalak Az íves kémény pereme erősen kifordul. A kissé orsógomb alakú nyakgyűrű alatt, a lapos előgyűrűn, és kétszer a kémény tövén fogaskerék nyomvonala fut, a kémény frontális oldalán egy pecsételt rozetta. Hasonló pipa ismert Pécsről⁵⁶

A B 188-nak tengelypontig tart a tőkéje. A szépívű fej mindkét oldalán plasztikus rozetta. Ezeket 4 szíromöv alkotja, mindegyike 4 szíromból áll, s a külső szírmok közt kis tüskék/tövissek merednek ki. A tulipánforma fej plasztikus⁵⁷ vagy

bemélyedő (pecsételt) rozettával⁵⁸ ismert 18. századi hazai és lengyelországi pipákon.⁵⁹

A tulipánforma fej leggazdagabb szépsége a B 189-ben mutatkozik meg, melynek a nyak varratvonalára mentén induló barokkos palmetta- és levélmotívumai finommívű, domború rajzolatként az egész fejre kiterjednek. A hengeres nyakgyűrű alatti díszítoszalagon modellből származó növényi(?) motívum sora (1. kép). A nyak két oldalán egy-egy betű utal a készítőre: I (bal) C vagy D? (jobb). E műhelyjegy híjával, ám plasztikus mintázatban, formában nagyon közelinek mutatkozik egy szegedi példány⁶⁰. Kissé más jellegű inda- és levélképzésű az ugyanide tartozó B 190 fejtöredék. E típus országos elterjedtségét, népszerűségét csak aláhúzza provinciális változata (KONDOROSY 2007. 321, E 102-103), melyen a barokkos ornamentikán túl az alaptípus nyakvég kiosztása is megőrződött. Keltezéséhez egy, a típusba nem sorolható szepesvári példány némi képp hasonló nyaki motívuma és a tulipánforma feje alapján vont párhuzam⁶¹ kínálkozik, melynek műhelye a Rákóczi-szabadságharc előtt működhetett.⁶² Alkalmasint e típus leszármazottjának tekinthető a B 191, melynek keskenyebb, kerekded aljú feje már egyenes falú, enyhén szűkülve a letörésig. A barokkos növényzet helyett varratvonalról felhajló szárazon napraforgó-szerű (?) virágtányérok fedik az oldalakat. A tányérok kitöltése pontozott, rácsozott vagy sugárirányú. A letört nyakvéget lecsiszolták, ami a tetszetős példány továbbhasználatára utal. A B 192-t barna máza, sárga (?) csorgatott csíkjai gyengesége a 18. századra utalnak, talán ilyen kort jelző jegy a kémény kifelé dőlő széles pereme (ld. B 187, B 196) s a nyak-fej nyílásszög is hegyes. A fej oldalán még jól érzékelhető tompa vállvonal azonban a B 119-B 123 példányokra mutat. Ezek kései utódának mutatja az éles peremű koronggá szélesedő nyakvég apró, íves lapokkal való csipkézése, megidézve a vékonynyakú, festett, polírozott pipák (B 119-B 121) kúpos, csillagos kialakítású nyakgyűrűjét. A csésze-kémény eltűnő határán 3 és a nyakvég alatt 2 karcolt vonal (7. kép).

⁵⁸ Esztergom: KONDOROSY 2007. 320, E97-98, E100.

⁵⁹ MEYZA 2004. 58, Abb. 4. jobb alsó kép, WITKOWSKA 1998. 316, Ryc. 22/h.

⁶⁰ KONDOROSY 2008. 345, Sz152.

⁶¹ TOMKA 2000a. 29. lj.

⁶² VALLAŠEK 1983. 238, Obr. 7./11.

⁵⁴ NAGY 1964.

⁵⁵ KONDOROSY 2007. 321, E110, E111, E113.

⁵⁶ FEHÉR 1959. 120, 1727., XII. t. 6.

⁵⁷ Kanizsa: KOVÁCS 2004. 123, 3. kép 17.

Egyéb fejformájú pipák

A fekete B 193 tőkével karolt, bordázott csészéje, párkányos, előgyűrűs kerek, nyakgyűrűje törökös vonások, ám kivitelezése, fogaskerék-vonala (tőke mentén és kémény tövén), kurta nyaka és különösképp nagy szárnyílása (11,5 mm) a 18., esetleg a 19. századra mutatnak. E forma úri s tán későbbi rokonai (B 211, B 212) törökös jellegüket új irányból merítették.

Egyedi formának számít a B 194. Az egyenetlen, kerek nyakgyűrűvel kezdődő nyak sarkosan, kétoldalt volutával végződik. A fölötte lépcsősen kibővülő fej hiányzik, csak a nyak felső részére omló rózsahalom utal szépségére. A rózsák kis domború spirálisok.

A B 195 tőkével ölelt csészéjét széles, íves, ovális lapolások veszik körbe, környezetüktől domború vonallal határolva, így szirmoszerű érzetet keltve. A tőkét hármass fogaskerék-vonal övezi, és a nyomok szerint feltehetően ilyen kísérté az ívesen behúzott kémény peremét is. E szirmosan vájatolt típus párhuzamait ismerjük Esztergomból, de Szegedről, Bácsból is,⁶³ melyektől a B 195 erősebb, hegyes végű tőkéjével és széles szirmomezőivel kissé elkülönül.

A B 196 és B 197 cseppalakú nyakgyűrűjéből felső nyúlvány indul, mely a B 197-nél letört, a B 196-on ívesen kanyarodva és szűkülve csatlakozik az erősen kihajló, csapott peremű fej közepéhez. Az így létrejövő fül hasonló szerepet játszhatott, mint az alsó, szárrögzítéshez szolgáló fülek (pl. B 20). Ezen új vonások ellenére jól felismerhető az alaptípus formája, az eredetileg fekvő henger alakú csésze⁶⁴ kétoldalt kiemelkedő koronggá redukálódottan (B 196), s az eredeti körlapok rozettái sugarakkal övezett körré apadva. A B 197 töredékessége miatt kevesebb bélyeg figyelhető meg. Gallérja török jegy (mellette hevenyészve felvitt két aprófogú fogaskerék-vonal), és sűrűn sugaras oldalkorongja sem redukálódott dísszé, hanem a fej gömbölyded aljának meghatározó formája. A török kort túlélő, s közben átalakuló típust Szegedről ismerjük⁶⁵ (7. kép).

Páratlan leletnek számít a B 198 fapipa, melynek alakja tulipánforma, kéményét és nyakát szélesebb, csészéjét tengelypontba tartó vékonyabb rézpántokkal fogták át (csak a kémény

pántja maradt meg (a rajzon sötétszürke színnel jelölve), a többinek csak nyoma őrződött meg a fán (világosszürke színnel)). A tűztér felső szakasza is rézlemezzel bevontnak tűnik. Ép lévén eldobásának oka bizonytalan, talán a fa repedezése. A kéményhez fölül előkerüléskor vasas átítatású konkrécio tapadt. E lelet bizonyíték arra (az ibafai papnál inkább), hogy a cserép mellett a fa nálunk is használatos volt pipakészítésre (fapipáiról Ulm volt híres), s hogy nem alkalmi, ötletszerű, egyedi készítmény, arra összetett rezes szerelékei utalnak (8. kép).

19. SZÁZAD

E kor pipáin jellemző az előgyűrűn és a kéményperemen a rezezés nyoma. Kettős füstcsatorna válik általánossá: ekkor a nyak füstcsatornájának kialakításával – a tűztér fenekének korábbinál magasabb helyzete, azaz a vastag fejfenék miatt – a két testtáj közt már nem jön létre légkapcsolat, ezért vékony, görbített, hengeres szerszámmal szűrják át ferdén a fenéket (másodcsatorna). Ennek sorjája, betüremkedése a füstcsatornában sok esetben mutatja, hogy a szűrás a tűztér felől történt (bár nem kizárt, hogy olykor a nyak felől is eshetett). Ez az eljárás valószínűleg a vastag, így nehezebben felmelegedő fejfenék használatának következménye, és csaknem egyetemes elterjedése (egy kivétellel (B 212) minden vizsgálható pipánál megvan) a század alapvető bélyegévé avatja. Nem a kettős szerszámhasználat újdonság, mert a török keskeny, kúpos füstcsatorna-alakító első szerszámot elvétele a tömegpipáknál is kissé görbe szikeszerű eszköz követte, hanem a két irány teljes eltérése, aminek következménye a füstcsatorna végén „vakbél” kialakulása. Korra jellemző azonban a szerszámprofil: a török korival ellentétben a 19. században a füstcsatornához széles, szivaralakú, legömbölyödő végű eszköz szolgált, a másodcsatornához pedig keskeny, hengeres szerszám. Kivételes a török B 16 vakbele, kerek másodszerszáma, mely azonban a nyak felől haladt.

Gyári pipák

A tagolatlan, magas, kissé táguló fej, alul enyhén domború vagy kétsíkú záródással, korai alapforma, hisz ezen alakokat már Selmezbánya legkorábbi, 19. század eleji pipaművesei, az Ahnert család is készítette⁶⁶. Közülük a B199 feje

⁶³ Esztergom: KONDOROSY 2007. 321, E104-E106, Szeged: KONDOROSY 2008. Sz158, Bács: NAGY 1961. 96; Taf. XII/9.

⁶⁴ BRUSIĆ 1987. 484, T. II. 13, T. IV. 5, GOSSE 2004. 162, 6.10, Nr. 048, 398, 394, WOOD 1998. 317, VTR 1994 22.

⁶⁵ KONDOROSY 2008. 346, Sz160.

⁶⁶ TAKÁCS 1979. 256-257.

nyolcszögletű, nyaka jobbján JOS. SCHMIDT/SCHEMNITZ, balján nagybajszos férfifő pecsétjét viseli. Ez Josef Schmidt selmecbányai pipa-gyártó készítménye⁶⁷. A hengeres fejű B200 nyakát jobb oldalt ANTON PARTSCH bélyegző jelöli, tőle jobbra Anjou-liliomos(?) kísérőpecsét. A kémény töredékes alján relief jelenet: mezítelen, ülő (térdelő?) férfialak szájához nyúl (eszik?), körülötte buja növényzet (esetleg hullámok). A nyak-fej alján kettős akantuszlevél(?) szerű plasztika. A pipa az ausztriai Theresienfeldben készült, 1859 előtt A. Partsch műhelyében⁶⁸. A B 201 hengeres fejét a varratvonal mentén törő két sík zárja. Kerek nyakgyűrűje, előgyűrűje és gallérja régi, törökös vonásokat idéznek, noha formája, kettős füstcsatornája egyértelműen a 19. századhoz sorolják.

A hengeres, ferdén rovátkolt nyakgyűrű aljától induló, széttartó vonulatok barokkos kagylóhéj-forma csészét alkotnak, melyen magas, nyolcszögletű hasábkémény áll – e későbbi, klasszikus és legnépszerűbb selmeci pipatípust több példány is képviseli: a B 202 (nyak balján bélyegzője M.HONIG/SCHEMNITZ, jobbján mellkép), a B 203 (a nyak jobbján M. HONIG WE/SCHEMNITZ, balján körben elmosódott kép), a B 204 (balján kerek mezőben nagyhajú, bajszos férfifő) és B 205 (bélyegzőjéből ...WE olvasható, balját limonotos gumó fedi). A B 202 Hönig Mihály, a B 203 özvegye selmeci üzeméből származik. A selmeci pipák névmezője fölött kis rozetta vagy csillag alakú benyomat látható (B 199, B 202, B 203).

A lendületes B 206-nál egy ívvel formálták meg a nyakat és fejet. A nyak aljától a fej alsó részéig száraz és barokkos szalagok közé fogott pontsorok futnak. Származására a nyak mindkét oldalán elhelyezett selmeci város címer-bélyegző utal. A mázas B 207 nyolcszögletes nyakának egysoros bélyegzője olvashatatlan. A B 208 nyak jobboldala koronás címer (?) jobbján F. BRUNER feliratú bélyegzőt visel. A csészét 7 meg 2 fél, vékony vonallal körülölelt domború gerezd fedezi el. A hengeres kémény alján íves tagolás. A soványított, tűztér alján rosszul tömörített anyagú B 209 a nyak jobbján Podrecs feliratú pecsétet hord. A bordásan kialakított csészét tőke karolja.

A robosztus B 210-t aszimmetrikus, kerekített nyakgyűrűje, és hengeres fején finomrajzú pecsételt motívumok különböztetik el a többitől. A B

211 tőkével ölelt, kerek, bordázott csészéje, a tőkét kísérő apró, fenyőágszerű mintasor törökös jegyeket mutat, a kettős füstcsatorna a vakbéllel azonban megvilágítja korát, és rámutat arra, hogy a 19. században újraélednek a keleti hagyományok. Ez történik tőlünk nyugatra is pipák terén, és mindez int felületes benyomás alapján való kelteztéstől. A B 212 esete s külleme nagymértékben hasonló a B 211-hez, s bár a mélyebben lévő tűztérfenék miatt a kettős füstcsatorna vakbelet nem hozott létre, annak szerszámprofilja és a fekete, grafitos bevonat a 19. század mellett dönt, a tőkével ölelt, bordázott, kerekded csészéje törökös jellege ellenére. Vállán rombikus rács domborszalagja, belső pontokkal.

Anyaguknál fogva használatra kevésbé alkalmasak, ezért ritka leletek a porcelánpipák. A közéjük tartozó vízszákos pipák (a száron kívül) két darabból álltak: a fejből és a bagólégyűjtő vízszákból⁶⁹. Ez utóbbinak ép képviselője a B 213. E hosszú, fogásra is alkalmas testrészt mindkét nyílásánál (fej, szár) hatszögletű gyűrű fölött hajdani illesztés rezes és más maradványa látható, de belső lerakódásnak nyoma nincs.

A B 214 rövid nyakán alig szélesebb, szögletes nyakgyűrű ül. A nyak hajlással megy át a kicsit szélesebb csészébe, melyet leginkább vízszintes fogaskerekes és karcolt díszítése különít el a függőlegesen díszített kéménytől. A nyak alján keresztben, hosszában és képzeletbeli tőke ferde irányában vannak ilyen vonalak. Az ép pipa kéménye hátoldalán hosszú, a lerakódás alapján rég nyílt repedés érteti meg eldobását. A nyakvéget és a kéményperemet egyaránt 1,5 cm szélesen övező réznyomok utalnak az egykori szerelésekre. Arányai, alig tagolt volta alapján debreceni pipának véljük,⁷⁰ kettős füstcsatornája XIX. századnak sejteti. Érdekes módon e pipát milliós számban termelő város termékeivel alig találkozni (a B 214-hez hasonló alakú, eltérő díszítésű kanizsai példány eredhet még onnan⁷¹), hacsak a 18. századi tömegpipák egy része is ott nem készült (8. kép).

Nyakak

A B 215 nyakának oldalait szerpentinező vonal tölti ki, a fej felé induló hajlatot pedig vékonyabb lécek. A B 216 nyakvég felé táguló, nyolcszögletű nyakán fogazott körmezőben KB (?) monogramot

⁶⁷ NAGY 2001. 68.

⁶⁸ MORGENROTH 2001. 54-55.

⁶⁹ HAIDER 2000. 57.

⁷⁰ ECSEDI 1932. 13., 17., 19. ábra.

⁷¹ KOVÁCS 2004. 123, 11.

visel. A selmeci klasszikus típusal megegyezően kialakított kagylós csészéjén hengeres fej ül. A B 217 jól iszapolt, félfényes nyakon az alsó varratvonal mentén plasztikus dísz kezdete látszik (8. kép).

ÖSSZEFOGLALÁS

A budai Felső Vízivárosból az utóbbi másfél évtized ásatásain előkerült 217 cseréppipa révén a mértékadó város szerepének felfedezésére nyílt lehetőség. A 126 török kori példány országos viszonylatban is jelentős szám, noha ennek javarésztét a mindenütt előforduló török tömegpipák adják, melyek részletes elemzésére került sor, s azon belül későinek tűnő típusok elkülönítésére. A ritkább típusok meglétének, elterjedésének képe is pontosabbá vált. Ezek közül egyesek eredeti gyártási helyének Buda mutatkozik, míg mások itteni alárendelt szerepe más hazai, esetleg külföldi gyártási központok léte utal. Földrajzilag közelségének megfelelően legnagyobb hasonlóság az esztergomi anyaggal mutatkozik.

A magyar tömegpipák török kontextusban való előfordulása és törökös tükörképe (B 101) arra utal, hogy ezek már 1686 előtt elterjedt formák lehettek a királyi Magyarország területén.

Sajátos, hogy két ízben is előfordul különböző pipákban azonos műhelybélyegző, mivel e jegyek még igen ritkának számíthatnak a török korban. Az egyik stilizált arab betűs műhelybélyegző, s két eltérő, igényes budai példánya felveti itteni műhelyük létezését, ám nem zárja ki, hogy nagyobb szabású távolsági kereskedelem áruai voltak. A második latin betűs, ligatúrába fogott monogram, melynek két elütő pipáját formai jegyeik és az egyiknek lelkörülménye alapján török időben s leginkább Budán működő keresztény pipakészítő termékének véljük. Egy további arab írásos műhelyjegy immár másodszer kerül elő, ugyanazon egyszerű, helyinek tekinthető típuson.

Jelentkeztek további, azonos műhelyből (B 108 és B 109, B 14 és B 15), sőt, azonos modellből származó török példányok (B 122 és B 123, B 186 és B 185), melyek budai készítését feltételezzük. Egyes török pipák esetében viszont egész távoli származás sejtethető (B 7).

Törött fejen új, közelítőleg egyenes vonal kialakítására, – amire csak a masszívabb csésze vállvonala nyújtott lehetőséget –, azaz másodlagos felhasználásra csak tetszetősebb csészéknél került sor (B 19, B 20), ami nem zárja ki, hogy az első tulajdonos alakította elfogadható esztétikai állapotúvá törött jószágát. A közpipáknál ezt az átalakítást a csésze csekély mélysége (kb. 1 cm)

miatt sem volt érdemes megtenni. A nyakvég lecsiszolása 18. századi példánynál figyelhető meg (B 191), akárcsak a nyakavesztett fejen új szárnyítás kialakítása a füstcsatornából (B 165), rámutatva e kor takarékos életmódjára.

A török objektumok, rétegek nagyon ritkán datálhatók pénzzel, pontosabb keltezésre inkább egy-egy historikusan ismert esemény (átépítés, leégés) észlelhetősége teremt alkalmat. Települések, várak uralomváltásának felhasználása a leletek keltezésében fölvetődött, de ma már világosan látszik, hogy török pipák (és egyéb tárgyak) előfordulnak a királyi Magyarország meg sosem hódolt végváraiban vagy váltott uralom esetén olyan időszakban, mikor a hely nem volt török kézen, jelezve, hogy egy település török általi bevételének dátuma nem feltétlenül post quem, sem visszavétele ante quem az onnan előkerülő török leletekre.

A datálási nehézségeket látva különösen nagy jelentőséget kell tulajdonítani az olyan erődítéseknek vagy lakóhelyeknek, melyek a hódoltság jól körülhatárolt korszakában léteztek, s melyeket új alapításuk és/vagy teljes pusztulásuk és elhagyásuk avat egészükben egyetlen zárt kronológiai objektummá. A török pipák szempontjából (is) a 17. század során záruló ilyen leletegyüttesek közreadása perdöntő lehetne.

A 18. századi anyag teljes közreadása alapján az egyes tömegáru típusok egymáshoz való viszonyának és fejlődésének pontosabb képe rajzolódik ki, melyben nyugat-európai (hollandi) jellegű pipák hatása mutatkozik, elsősorban felületi díszítésben és apróbb formai elemekben. Az egyedi típusok a török időknél sokkal inkább háttérbe szorulnak, s az új, immár gyári formagazdagság a 19. században következik el. Elsősorban a selmeci pipák dominálnak ekkor Budán, de megjelenik mellettük podrecsi, osztrák és új, eddig ismeretlen nevű gyártók egy-egy példánya, s előfordulnak műhelyjegy nélküli példányok is. Az ismét divatba jövő a törökös pipaformák és vonások ekkor már nyugat felől érkeznek, melyek azonban elkülönítő új jegyekkel is rendelkeznek. Ezek legfőbbike a kettős füstcsatorna, mely töredékeken is jól felismerhető.⁷²

⁷² Ásatási anyagaik átengedéséért köszönetet mondok Végh Andrásnak (Ganz u. 8., Ganz u. 12-14., Medve u. 9-13., Fazekas u. 22., Gyorskocsi u. 26.), Benda Juditnak (Medve u. 25-29., Kapás u. 21-25., Kapás u. 6-12.) és Földesi Szilviának (Ganz u. 8.). A Medve u. 3. és Gyorskocsi u. 22. H. Gyürki Katalin, a Csalogány u. 7. és Csalogány u. 26. Garády Sándor ásatási területe volt. A fapipa rajza (B 198) A. M. múve.

KATALÓGUS

A táblázatban a már leltározott pipák leltári számmal, a többi az ásatáson vagy utóbb kapott jelöléssel szerepel. Aláhúzás jelöli a szórványként előkerült pipákat. Méretek mm-ben. Rövidítések: ltsz.: leltári szám, CsD: csésze-átmérő, KD: kémény-átmérő, KM: kéménymagasság, TD: tűztér-átmérő, TM: tűztér-magasság, TH: testhossz, NyH: nyakhossz, NyD: nyakátmérő, NgD: nyakgyűrű átmérő, SzD: szárnyílás, FM: fejmagasság, V: űrméret (ml), Cs7: Csalogány u. 7., Cs26: Csalogány u. 26., F22: Fazekas u. 22., G8:

Ganz u. 8., G12: Ganz u. 12-14., Gy22: Gyorskocsi u. 22., Gy26: Gyorskocsi u. 26., K6: Kapás u. 6-12., K21: Kapás u. 21-25., M3: Medve u. 3., M9: Medve u. 9-13., M25: Medve u. 25-29., S: sárga, B: barna, V: vörös, Sz: szürke, Fh: fehér, Fk: fekete, Cs: cserépszín, P: piros, R: rózsaszín, Z: zöld, vl.: világos, bl.: belül, fn: fényes, ff: félfényes, sf: selymes fényű, ft: foltos, p.: pettyes, h: halvány, fk: fakó, gr: grafitos, ji.: jól iszapolt, □: fehér szemcsés soványítás, márv: márványos/ márványozott, *: kiegészített, a: alul-, k: közepen-, f: felül mért adat.

jel	ltsz.	telek	szín, bevonat	CsD	KD	KM	TD	TM	TH	NyH	NyD	NgD	SzD	FM	V
B1	K/ 27b	K21	S, Sz, S-sB M												
B2	K/2 a	G8	Fh, bl. st.Sz, Z M								19,5≤	7			
B3	K/87	M25	S-sFh				15k~								
B4	K/65	M25	R-s Fh	30	22,5a		17k		59	28	18/19	26	8,5		
B5	K/51	M25	Sz-sB, V ft	28	22a		15f	34,5<	47,5	17,5	14/14,5	22	8	39,5<	
B6	K/ 248 a	M25	lilás; Fk, fn bev.	26	21,5a	20	16,5f	25,5	46	19	14,5/15,5	20,5	7	33,5	
B7	K/ 830 a	G12	Sz	30			19,5k		54	22	14,5/15	23/23,5	8,5/9		
B8	K/ 830 b	G12	S-sFh, S M							28,5	14/17	25	9		
B9	99.47.19	Gy26	Sz-sFh, Z M	29	23,5a		18k		47	16	16	24/24,5	8,5		
B10	99.47.23	Gy26	Fh-sSz, ji.	28,5	23,5a~		27,5				14,5				
B11	K/ 218 c	G12	Sz-s f.B	27,5	23a	23	16,5f	34,5						42,5	6,4
B12	K/ 269	M25	vl.B	23	21,5a		15k	25,5	48	24~	13/14	21/21,5	8<	34	
B13	K/ 279	M25	vl. Cs, Z M	27			14,5k			21	14/16	23,5	8,5		
B14	K/ 969 b	G12	B	27	23a		18a		49,5	21	15,5/16	24,5	9,5		
B15	K/74	G8	Cs							30~	15/17	26,5	9,5		
B16	K/ 15b	K21	Fh, bl. Sz												
B17	94. 216	M9	Cs, B ft	30	22,5a		16,5k				15,5/16,5				
B18	K/2 i	G8	B, v-sB	25~			16a			22	15,5/16,5	20,5	9		
B19	K/ 220 b	M25	B-s R	32	24/25,5a										
B20	K/9	M25	V, B	33	25k		18k	14<		30	16	27/28	9		
B21	K/ 326 b	G12	Sz; st.B p. Z-sS M	31	22a		15a		54<	25	14/15	23	8≤		
B22	96.95.28	F22	V, B, bl. Sz	25,5	21a,f	22,5	15,5f	30	60,5	33,5	13,5/15	18,5	9	37,5	
B23	96.95.19	F22	B, fn	26	22/25a		16,5/17,5a				16,5/17				
B24	94. 212	M9	v-sB	27	21,5a	25	17,5f *	36	60	34	14/15	19,5/20,5	9/9,5	40,5	
B25	96.95.29	F22	V-sB, □	26,5	21,5a		16a		59,5	34	14/14,5	19,5/20,5	8,5/9		
B26	K/ 39 a	G8	vl.B, tompa fn	30,5	23a/24,5f	27,5	17a/18f	32,5	62,5	36,5	16/17,5	21	9,5	45	
B27	K/ 221 b	M25	vl.B	28	22		18,5a		61,5	33,5	16/16,5	19,5/20,5	9		
B28	Cs 609	Cs7	ft, st.B, V	28,5	22,5k		17k		60,5	33	15,5/17	18,5/19	8,5		
B29	K/ 280	M25	mély B-sV	26	21,5a		15,5a		59,5	33	12,5/14,5				
B30	K/2 j	G8	V, □	25	22,5/25a		18		62	33	14,5/16,5	18,5/20,5	8,5/9		
B31	Ka 28	K21	V-sB, f, bl. V, □	28~	22,5a~		16a~								
B32	K/ 190?	M25	B-sV, ff	26,5	21,5a		17a		55	28	15	18	7,5/8		
B33	K/29	G8	v-sB, bl. V	33	24,5/25,5	30	16,5/17	44						50,5	
B34	K/21	M25	B-sV, ff, bl. V	26	21,5a	26,5	15,5/16f	32,5						42,5	6
B35	K/ 39 b	G8	st.B, bl. V, □	28	23/24	28	16a+f	38	65	37,5	14/15	20,5		43,5	7,7
B36	K/ 86 b	M25	Sz-sV, bl. V	32	22,5/26		16a		59,5	32,5	15/15,5	19/20	8/8,5		

KONDOROSY SZABOLCS

B45	K/67	M25	v-sB, Fk ft, □	26	21,5a		14k		57,5	31,5	14,5/15	18,5	8		
B46	K/ 111	M25	B, ff, bl. Sz	27	22a	24,5	16/16,5	35						40	7,5
B47	96.95.27	F22	B-sV, bl. V, □	27,5	21,5a/22,5f		17f	34						42,5	6,8
B48	K/ 106	M25	B								15	20,5	8~		
B49	96.95.22	F22	élénk B-sV, fn						34	14/15	23		8,5		
B50	K/ 253	M25	B,st.B ft,ff, bl.V,□						29	13/14	18/18,5				
B51	K/6 c	G8	B, f, bl. B-sV						39,5	16	20,5<		9		
B52	K/44	M25	B, ff				17,5a	61	31	15,5/16	19		8,5		
B53	Cs 610	Cs7	B				16a	62	33,5	14,5/15,5	19,5/20,5		8,5		
B54	K/ 29 a	M25	B, bl. Sz, □						32	14/15	19/20,5		8		
B55	K/ 29 b	M25	B, ff, bl.							16/18	20/22,5		7,5		
B56	K/ 29 c	M25	st.B, f, bl. V						30	14	19,5≤		8,5		
B57	94. 209	M9	B, Fk, f, bl. B				16,5a	55,5	29	14,5/16	19,5/21		8		
B58	94. 210	M9	V, ff						33,5~	14,5/15,5	20,5		8		
B59	94. 213	M9	B							16,5/17,5	21/21,5		8		
B60	Ka 29	K21	f. P							29<	14,5/16	20/21	8,5/9		
B61	K/ 118	M25	Fk, B, f, bl. B	28	23,5a		16,5k		59<	32≤	14/15				
B62	K/ 141	M25	V-SsB, ff	27	22		16,5k	14<			16/16,5	17			
B63	K/ 15a	K21	v.l. V-sB, fn												
B64	K/18	G8	B, f, bl. V, □						33	14,5	19		7,5		
B65	K/ 248 b	M25	V-sB, bl. V, □	28	22,5a/25,5f	24,5	16,5f	26,5							37,5
B66	K/25	M25	Fk-sB, ff							33,5~	14,5/16	22,5/24	8,5/9		
B67	K/26	M25	B, ff, bl. V						28,5	15/15,5	20,5/21		9		
B68	K/27	M25	B, bl. V, □						37~	16/17,5	23		9,5		
B69	K/ 27a	K21	f. R, P, bl. V, □												
B70	K/28	G8	B-sV, f, bl. V, □	21≤			16,5a~			32,5	15	19/19,5	7,5		
B71	K/ 40 a	M25	B, fn								16,5/17	22	7,5		
B72	K/ 40 b	M25	V-sB, f, bl. V												
B73	K/50	M25	B-sV, bl. V, □				16a	55	29,5	13,5/14,5	18/18,5		8		
B74	K/73	G8	B, f, bl. V, □						36~	14/14,5	19/20,5		8		
B75	K/95	M25	B, f, bl. V, □						34~	15/15,5	20,5/21,5		8,5/9		
B76	K/63	M25	S-s Cs	25,5	22a	24	17f	33,5	53,5	27	15	22	8,5	40,5	
B77	K/53	G8	f. Cs							20	11,5/15	16,5/19	7		
B78	K/ 44 b	G8	V, ff, bl. Sz						20	12,5	17,5/20,5		8		
B79	96.95.24	F22	v.l.B, bl. Sz	24,5			14k		46,5	23,5	13/14,5	17/17,5	7		
B80	Ka 24	K21	B, fn	24,5			16,5a			19	13,5/14,5	17,5/18,5	8		
B81	K/45	M25	B, fn, bl. Sz, □							19	13,5/15	16,5/18,5	8		
B82	K/ 221 a	M25	v.l. v-sB, bl. V, □				17a			38	15,5/17	20/20,5	10		
B83	K/ 44 a	G8	B, st.B ft, bl. Sz, □						63<	36~	17/18	21	9		
B84	K/15	G8	V, ff	25	19,5/24a~		14a		60	29	16,5/18	21,5/22,5	8		
B85	K/57	M25	P, ff	28	22,5a		16,5a				15,5/17,5				
B86	K/ 24 a	G8	P	27,5	22/26,5a		17/18a				17/18				
B87	K/ 969 d	G12	mélyV, ff							26	17,5				
B88	94. 214	M9	B-sP, fn							35,5~	15/17				
B89	K/ 254	M25	f. Cs	28,5	23a/24f	26,5	16f	33						44	6,2
B90	K/48	M25	B, st.B ft,tompa fn	25,5	20,5a/22,5f	27,5	17f	36,5						45	7,7
B91	K/43	G8	f. Cs, bl. B	28	22,5/23	25,5	15,5a	35			15/16			44	
B92	K/ 105	M25	V;Sz ft,repdezett	26,5	20a/22f		14,5f	27						38	4,2
B93	K/ 17 c	G8	V, B ft												
B94	K/6 f	G8	f. R, P, ff	26	23~		16,5								
B95	96.95.21	F22	élénk B-sV, fn	29		24a~	17,5a		64,5	34,5	15,5/16	21/22,5	9,5		
B96	K/35	M25	V, ff	27,5	23a		16,5a								

CSERÉPPIPÁK A BUDAI FELSŐ VÍZIVÁROSBÓL

B105	K/ 24 b	G8	vl.B-Sz, bl. Sz	30~			15,5k			26	13,5/15	23	8		
B106	K/30	G8	S-sFh, Z M	24,5	23f	13,5	15f	26,5	49,5	22	13,5/14	20,5	7,5	33	4,6
B107	Ka25	K21	f. Cs	24			14,5f	29,5	36,5	11,5				33,5	4,6
B108	K/ 218 b	G12	vl.B	30,5			18k			29	18,5/19	24,5	8		
B109	K/74	M25	S-sFh, ji.	25,5			17a				14/				
B110	K/96	M25	vl.B, V. festés				17k	34<							43,5<
B111	96.95.20	F22	S-sFh,bl. Sz, Z M					26,5							
B112	94. 211	M9	B-sFh	39	20a		13,5a				13,5				
B113	96.95.23	F22	Fh, sf, bl. Sz-sFk	30			16,5k	31<			16				
B114	K/97	M25	B-sFh	30,5	23		15,5k		58,5	29,5	14,5/15	20,5	8/8,5		
B115	K/ 262	M25	Fh, Z M				15f	21,5	59	17	12,5	15,5/17	7		3,9
B116	K/70	G8	S-sFh, ji., B-sM	30	19a~		13a		52,5	26	11/14,5	20	7		*
B117	MG13	M25	Sz-sFh, Sz; bl. Sz				15,5k			33,5	15/15,5	21<			80
B118	K/ 6 a	G8	vl.B, Sz ft	22,5			15,5a			33,5	15,5	22	8,5		
B119	30. háló	G12	vl.B	24			18f	26	51,5	26,5	12,5/13	19/19,5	8,5/9	33,5	6,2
B120	Cs 593	Cs7	B-sV, ff				14,5a			28,5	12,5/13	17,5/19,5			
B121	K/ 6 b	G8	st. V-sB	27			16a		56	29~	14,5/15	20	8,5<		
B122	Cs 611	Cs7	Fh, Z M	25,5	20,5k		15,5k		43	20	14,5/15,5	19,5	9	39,5	
B123	Ka 23	K21	B-sFh, Z M							19,5~	14/15,5	19,5/20	8		
B124	K/14	G8	vl.B, R							24~	15/16,5	25	8		
B125	K/55	M25	vl.B								14,5/15				
B126	K/23	M25	B-sFh		30f ~		17 ~								
B127	K/ 17 a	G8	Cs		13,5a~	24		31		30,5	17,5	24/24,5	9/9,5	42	
B128	Ka17	K21	Cs	27,5	23a		15a		51	25,5	16/17	21	9		
B129	MG 16	M25	Cs	27,5	22,5a	24	13,5a	31	52,5	27	15,5/18	22/23,5	8,5/9		
B130	Ka 32	K21	Cs	25,5	22a		15a	29<	49	27	15,5/16,5	20,5/22	10		
B131	K/ 161 a	G12	vl. Cs	25	22a		16a		50,5	25,5	16	20,5/21	9,5		
B132	K/ 6 d	G8	Cs	28,5	23,5a		16a		57,5	32,5	16,5/17,5	23/24	10		
B133	Ka 2	K21	Cs			32≤	12,5a/19f	40<							
B134	K/2 k	G8	Cs	29,5	25a		16k		59,5	31,5	17,5	24	9,5		
B135	K/221 c	M25	Cs	26,5	22a		15,5a		56,5	31	16/17	23,5/24,5	9,5		
B136	K/ 218 a	G12	Cs	28,5	23,5		16a		56,5	29,5	16/17	22	9		
B137	MG 5	M25	Cs	24	20a		13,5a		51,5	27	15/15,5	21/22	9		
B138	K/6 e	G8	Cs								17	22/22,5	9		
B139	K/68	G12	Cs	29,5	25,5a		17,5k		58,5	31,5	17/18,5	23,5/24	10		
B140	K/ 326 c	G12	st.V	26	22a		16a		53	26~	18	21/21,5	8		
B141	K/59	G8	Cs							34,5	17/18	22,5/23,5	9,5		
B142	64.97.1	Gy22	Cs												
B143	MG 6	M25	Cs	23,5	20,5a		11a				16				
B144	MG 18	M25	Cs	26,5	22a		15,5a		57	31	17/18,5	23,5/24	11		
B145	K/ 218 e	G12	Cs							31,5~	16,5/18	22,5/23	10/10,5		
B146	Ka 13	K21	Cs	30,5			15,5a		49	24	15,5/17,5	20/21,5	8,5		
B147	K/31	G8	Cs								17,5/19	24,5/25,5	10		
B148	K/ 2 d	G8	Cs								22,5<		8,5≤		
B149	K/ 86 a	M25	Cs							30,5	16,5/18	22,5/24	8,5		
B150	Ka16	K21	Cs								16/17,5	22,5/24	9,5		
B151	K/2 g	G8	Cs	26,5	20,5a		15,5a				15,5/16,5				
B152	K/2 f	G8	Cs							30	17/18	24	9,5		
B153	K/2 e	G8	Cs								15,5/19	23,5/24,5	10/10,5		
B154	K/11	G8	Cs								17/18	24/24,5	9,5		
B155	Ka21	K21	Cs								15,5/17,5				
B156	MG 12	M25	Cs												
B157	MG 19	M25	Cs	27	22a/25f	23,5	18f	30	51,5	26,5	15,5/17	21,5/22	8,5	39,5	
B158	MG8	M25	Cs	25,5	21,5a		16,5a		44	21,5<	14,5/16	20/21,5	11		
B159	Ka9	K21	Cs	24,5			13a		47	22,5	14,5/18	20,5/22,5	8		
B160	K/ 218 d	G12	vl. R							27	15/18	21,5/23	10/10,5		

KONDOROSY SZABOLCS

B161	Ka6	K21	Cs							21	15/16	20,5/21,5	9		
B162	K/34	G8	Cs								16	22,5/23	9,5/10		
B163	K/ 969 c	G12	V, bl. Sz							28,5	15,5/17	22/22,5	8,5		
B164	Ka20	K21	Cs	23,5	20,5a		15k		43,5	17	17/18	22,5	10/10,5		
B165	K/ 161 d	G12	h Cs	24	23,5a	31,5	15,5a	38						47	
B166	MG 2	M25	fk Cs	25,5			15a		49,5	21	16/19	22/23,5	8,5		
B167	MG 10	M25	Cs	27,5	22,5a		16a		54	27,5	16,5/17	24	8,5/9		
B168	KC 4	K6	B Cs	28	23,5a		15a		60,5	34	17,5	26/27,5	10		
B169	Ka 19	K21	Sz-sB, bl. B	28≤	25,5a		16,5a			18,5	18/18,5	22/24	11/11,5		
B170	Ka 18	K21	Cs							19	16,5	19,5	10,5		
B171	K/49	G12	Cs	23,5	21a		15a/21,5f~	35,5	49	21,5	14/15	20/21,5	9	47	
B172	KC 1	K6	Cs	25			18f	31	41,5	16,5	13,5/17,5	21	11	39,5	
B173	KC 2	K6	Cs	25,5			15a		25,5	16,5	16/18	19,5/22,5	10,5		
B174	Ka 14	K21	Cs	22,5			14a			13	14,5/14	19/20	11		
B175	Ka 11	K21	Cs	25,5			17k	29<	41,5	16,5	17,5	21,5	10,5		
B176	Ka 15	K21	Cs	24,5			16k								
B177	K/22	G12	B, V	24										40<	
B178	K/ 161 c	G12	Cs				16a		50~	17,5	14,5/16	21/22	10		
B179	K/2 c	G8	Cs							18,5	16,5/17	21/21,5	10,5/11		
B180	64.95.1	M3	Cs												
B181	Ka 12	K21	st. Cs	27,5	24a		14a		46	20,5	14,5/16,5	21/22	11		
B182	Ka 30	K21	h Cs, B elszínez.	21,5≤	21a/27f	41,5	22f	45	42,5	15	15,5	20,5	9,5	51,5	
B183	Ka 7	K21	Cs	25,5	22a	38	17,5k	43,5			15,5			53,5	
B184	Ka 3	K21	Cs							22~	14,5	20~	9<		
B185	K/22	G8	R	29,5	24,5a		16,5k		55,5	25,5	16/18,5	22/23,5	9		
B186	Cs 451	Cs26	R	30	24,5a		15k		56,5	24,5	16/19	22,5/24	9/9,5		
B187	K/ 161 b	G12	Fh, sf	31	24,5a		17,5k	36	51,5	19,5	17/18	24,5/26,5	10	45	
B188	K/ 184 a	M25	v1.B	29				35,5<			16,5/			40,5<	
B189	Ka 22	K21	Fh				16,5k			18,5	16,5/17	22,5/23	11		
B190	94. 215	M9	Fh												
B191	MG 3	M25	Fh	29,5			18,5kf				19		9,5<		
B192	KC 3	K6	R, B és S M				16k	38,5	53,5	25,5	15,5/18,5	24/24,5	8,5	45,5	
B193	K/ 2 h	G8	Fk	28,5			17,5k	28<	41,5	13,5	15/15,5	21,5/22	11,5		
B194	KC 5	K6	v1.B							33~	13/15,5	20/21,5	7,5/8		
B195	Ka 26	K21	Fh				15,5a				16,5				
B196	K/ 326 a	G12	B, repedezett	24	20a		18f	38	44,5	15	14,5/17	19	8	43	
B197	MG 4	M25	B-sFh						21,5	8	22,5/...	7,5			
B198	K/ 184 b	M25	B fa	23,5					50	19	12,5	18	7	39~	
B199	Ka5	K21	B-sV, márv. ft	23			17,5k				20,5				
B200	MG1	M25	Cs	25			15a		55,5	26	18	24,5/26,5	11,5		
B201	Ka1	K21	st.Sz,gr.,bl. v1.Sz	20,5			14,5a			30,5	16/16,5	22/23	10,5		
B202	K/ 108	G12	B, bl. V	27,5	23a		15a		52	20,5	20	26	12		
B203	MG 17	M25	B-sSz, f, bl. f.V	25,5	22,5a		16a		46	17,5	18,5	24,5/25	13/13,5		
B204	K/ 25 a	G8	st.B					67~					12,5<	87,5<	
B205	K/ 25 b	G8	st.B	26,5	24,5a		21f	70	55,5			26	14/14,5	90,5	
B206	Ka10	K21	V-sB	26			16,5a		62,5	37	17,5/18,5	30/30,5	14		
B207	K/ 25 c	G8	B, B? M								15,5	22,5	10		
B208	94. 217	M9	V-sB	25,5	22a		15a		48	23	17	24,5	10,5		
B215	KC 6	K6	B, bl. V						17/1	28,5-9	24/25	11/11,5			
B216	MG 7	M25	v-sB	27	23,5a		17,5a		60,5	32	16,5/17,5	26	10,5		
B217	Ka 8	K21	Fk, ff							16	25/25,5	10,5			

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDRONIC-NEAMȚU-DINU 1967 ANDRONIC, Al.-NEAMȚU, Eugenia -DINU, M.: Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași. ArhMold 5. (1967), p. 169-278.
- BENDA 2006 BENDA Judit: Fazekasműhely a 18. századi Vízivárosban. BudRég 40. (2006), p. 295-311.
- BERTALAN 1997 BERTALAN Vilmosné: Budapest, III. kerület, Lajos u. 158. számú ház feltárása. BudRég 31. (1997), p. 323-348.
- BERTALAN 2004 BERTALAN Vilmosné: Török, ill. törökkori kerámia Óbudáról. BudRég 38. (2004), p. 51-68.
- BRUSIĆ 1987 BRUSIĆ, Zdenko: Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu. PPUD 26. (1986-87), p. 473-490.
- DORU 2002 DORU, M.: Pipele. In: Rusu, A. (subr.) Cetatea Oradea. Vol. 1. Zona Palatului Episcopal. Oradea, 2002. p. 131-133, 186-187.
- DRENKO 1976 DRENKO Zoltán: Archeologický výskum Levického hradu. ZbSNM 16. (1976), p. 113-128.
- ECSEDI 1932 ECSEDI István: A debreceni cseréppipa. Debrecen sz. kir. város Déri múzeumának kiadványai 27. (1932), p. 61-101.
- EMÓDI 1998 EMÓDI János: Adalékok a váradi vár építéstörténetéhez. In: Emódi János, Történeti adatok Nagyvárad múltjából II. Nagyvárad 1998, p. 9-79.
- FEHÉR 1959 FEHÉR Géza: A Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei. JPMÉ 1959. p. 103-151.
- FETTINGER 2005 FETTINGER, Brigitte: Tonpfeifen von der Ruine Alt-Scharnstein, Oberösterreich. Knasterkopf 18. (2005), p. 117-128.
- GAÁL 2004 GAÁL Attila: Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében. WMMÉ 26. (2004), p. 259-293.
- GARÁDY 1944 GARÁDY Sándor: Agyagművesség. In: Szendy Károly (szerk.): Budapest története 3. Budapest, 1944, p. 382-416.
- GOSSE 2004 GOSSE, Philippe: Les pipes de l'Empire Ottoman [http://perso.wanadoo.fr /philippe.gosse /Otto/ Otto-D2.pdf](http://perso.wanadoo.fr/philippe.gosse/Otto/Otto-D2.pdf) (2004. okt. 9)
- GEISS-DREIER 2002 GEISS-DREIER, Regina: Die Tonpfeife von Schloss Oberstein. Knasterkopf 15. (2002), p. 35-50.
- HAIDER 2000 HAIDER Edit: Kerámiaüzemek pipái. In: Haider Edit-Orgona Angelika-Ridovics Anna (szerk.): A magyar pipa története. Budapest-Keszthely, 2000, p. 56-57.
- KALMÁR 1959 KALMÁR János: A füleki vár XV-XVII. századi emlékei. RégFüz Ser. 2. Nr. 4., Budapest, 1959.
- KONDOROSY 2007 KONDOROSY Szabolcs: Cseréppipák az esztergomi várból. CommArchHung 2007, p. 305-330.
- KONDOROSY 2008 KONDOROSY Szabolcs: A szegedi vár pipái I. MFMÉ-StudEthn 6. (2008), p. 331-364.
- KOVÁCS 1963 KOVÁCS Béla: A Dobó István Vármúzeum cseréppipái. EMÉ 1. (1963), p. 235-262.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei. CommArchHung 1998, p. 155-180.
- KOVÁCS 2004 KOVÁCS Gyöngyi: Cseréppipák a 17-18. századból. BudRég 38. (2004), p. 121-131.
- MEYZA 2004 MEYZA, Katarzyna: Die Herstellung von Tonpfeifen in einer Warschauer Töpferwerkstatt vom ende des 17. und der ersten hälfte des 18. Jahrhunderts. Knasterkopf 17. (2004), p. 55-59.

- MEYZA 2005 MEYZA, Katarzyna: Tonpfeifenimport aus West- und Osteuropa aus der Zeit vor 1720 in Warschau. *Knasterkopf* 18. (2005), p. 31-34.
- MORGENROTH 2001 MORGENROTH, Walter: Das Geheimnis der echten Schemnitzer Tabakspfeifen. *Knasterkopf* 14. (2001), p. 53-59.
- NAGY 1961 NAGY Sándor: Tvrđava Bacs – Rezultati arheoloskih istraživanja 1958 i 1959 godine. *RVM* 10. (1961), p. 89-115.
- NAGY 1964 NAGY Lajos: A Víziváros XVII. század végi topográfiája. *TBM* 16. (1964), p. 181-249.
- NAGY 2001 NAGY Zoltán: Dunántúli cseréppipa készítő műhelyek. In: *Fontes Castriferriensis*. Vasvár, 2001.
- SIMPSON 2000 SIMPSON, St. John: The Clay Pipes. In: Harper, R. P., Pringle, D. (ed.): *Belmont Castle: The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem (British Academy Monographs in Archaeology, 10)* London, 2000, p. 147-172.
- STANČEVA 1972 STANČEVA, Magdalina: Kolekcijata ot luli vŭv Varnenskija Muzej. *INMVarna (VIII)*. 23. (1972), p. 81-99.
- SZILL 2002 SZILL, Helmut: Tonpfeifenfunde aus Erding. Teil 2. *Knasterkopf* 15. (2002), p. 51-64.
- TAKÁCS 1979 TAKÁCS Tibor: K problematike fajkárstva v Banskej Štiavnici. *Zbornik Slovenského Bánskeho Múzea* 9. (1979), p. 245-278.
- TOMKA 2000a TOMKA Gábor: Régészeti feltárásokból származó XVII-XVIII. századi cseréppipák. In: Haider Edit-Orgona Angelika-Ridovics Anna (szerk.): *A magyar pipa története*. Budapest-Keszthely, 2000. p. 25-33.
- TOMKA 2000b TOMKA Gábor: Török ásatási pipák. In: Haider Edit-Orgona Angelika-Ridovics Anna (szerk.) *A magyar pipa története*. Budapest-Keszthely, 2000. p. 121-130.
- VALLAŠEK 1983 VALLAŠEK, Adrian: Dielňa na výrobu hlinených fajok na Spišskom hrade. *Archaeologia Historica* 8. (1983), p. 233-241.
- VOLKOV–NOVIKOVA 1996 VOLKOV, Igor V.–NOVIKOVA G. L.: Krasnoglinjanie „tureckie“ kuritelnye trubki v sobranii Muzeja istoria goroda Moskvŭ. *Arheologičeskie pamjatniki Moskvŭ i Podmoskovja*. 1996, Moskva, p. 134-152.
- WITKOWSKA 1998 WITKOWSKA, Tereza: Fajki z badań archeologicznych na placu Dominikańskim we Wrocławiu. *Silesia Antiqua* 39. (1998), p. 283-336.
- WOOD 1998 WOOD, John: Pipes from Malta: a short account of the tobacco pipes found in Dockyard Creek, Birgu. *IJNA* 27/4. (1998), p. 313-330.

TONPFEIFEN AUS BUDA – VÍZIVÁROS

Dank der aus Ober-Wasserstadt von Buda während den Ausgrabungen der letzten anderthalb Jahrzehnten geborgenen 217 Tonpfeifen gelang die Rolle der maßgebenden Stadt zu enthüllen. Die 126 Exemplare aus der Türkenzeit bedeuten auch im Landesmaßstab eine wichtige Zahl, obwohl der größte Teil aus überall vorkommenden, türkischen Massenpfeifen besteht, derer detaillierte Analyse und darunter die Separierung der sich als späten zeigenden Typen auf die Reihe kam. Das Bild der Existenz und Verbreitung der seltenen Typen ist auch exakter geworden. Davon zeigt sich Buda als originaler Herstellungsort einiger Stücke, während die hiesige untergeordnete Rolle anderer, auf die Existenz anderer in- vielleicht ausländischer Herstellungszentren hinweist. Seiner geographischen Nähe entsprechend zeigt sich die größte Ähnlichkeit mit dem Material aus Esztergom.

Das Vorkommen in türkischem Kontext und das türkischartige Spiegelbild (B101) der ungarischen Massenpfeifen weist darauf hin, dass sie verbreitete Formen schon vor 1686 auf dem Gebiet des königlichen Ungarns gewesen sein konnten.

Es ist eigenartig, dass gleiche Werkstattzeichen auf verschiedenen Pfeifen auch in zwei Fällen vorkommen, weil diese Merkmale in der Türkenzeit noch sehr selten sind. Das eine Werkstattzeichen mit stilisierten arabischen Buchstaben und seine zwei verschiedenen, hochwertigen Exemplare aus Buda werfen die Existenz ihrer hiesigen Werkstatt auf, aber es schließt nicht aus, dass sie Waren eines größer angelegten Fernhandels waren. Das zweite ist ein in Ligatur genommenes Monogramm mit lateinischen Buchstaben, dessen zwei verschiedenen Pfeifen nach ihrer Form und nach den Fundumständen als Ware eines, in den türkischen Zeiten und meistwahrscheinlich in Buda tätigen christlichen Pfeifenherstellers vermutet werden kann. Ein weiteres Werkstattzeichen mit arabischer Schrift kommt auf dem gleichen einfachen, als heimisch betrachteten Typ schon zum zweiten Mal vor.

Es kamen auch türkische Exemplare aus gleicher Werkstatt (B 108 und B 109, B 14 und B 15), sogar aus gleichem Modell (B 122 und B 123, B 186 und B 185) vor, derer Herstellung in Buda vermutet ist. Im Fall einiger türkischen Pfeifen

kann aber eine ganz weite entfernte Abstammung vermutet werden (B7).

Die Ausstattung einer neuen, beinahe geraden Linie auf einem abgebrochenen Kopf – was nur bei der Schulterlinie einer massiver Tasse möglich war –, d.h. die sekundäre Verwendung, ist nur bei den gefälligeren Tassen auf die Reihe gekommen (B19, B20), was nicht ausschließt, dass der erste Besitzer seinen gebrochenen Stück in akzeptablen ästhetischen Zustand brachte. Bei den Massenpfeifen hat sich diese Umänderung auch wegen der niedrigen Tiefe der Tasse (etwa ? 1 cm) nicht gelohnt zu machen. Die Polierung der Halsendung kann bei einem Exemplar aus dem 18. Jahrhundert beobachtet werden (B191), wie auch die Ausstattung einer neuen Schenkelweite auf einem halslosen Kopf aus der Heizkanal (B165), auf die sparsame Lebensweise dieser Zeit hindeutend.

Die türkischen Befunde und Schichten sind sehr selten mit Münze datierbar, eher die Gewährbarkeit je eines historisch bekannten Ereignisses (Umbau, Abbrennen) bietet die Gelegenheit zur genaueren Datierung. Die Verwendung des Herrscherwechsels der Siedlungen bzw. Burgen hat sich bei der Datierung der Funde schon aufgeworfen, aber heute ist schon klar sichtbar, dass die türkischen Pfeifen (und andere Funde) in den niemals unterworfenen Grenzburgen des königlichen Ungarns vorkommen können, oder im Fall von Wechselherrschaft in solcher Zeit, als das Gebiet nicht unter türkischen Hände ist. Es erzeugt also, dass das Datum der türkischen Einnahme einer Siedlung nicht unbedingt post quem und eben ihre Zurücknahme nicht ante quem auf die davon stammenden türkischen Funde sind.

Wegen diesen Datierungsschwierigkeiten müssen wir eine besonders große Bedeutung solcher Festungen oder Wohngebiete zuschreiben, die in einer gut übergrenzten Periode der Türkenherrschaft existierten und die wegen ihrer neuer Gründung und/oder ihrer ganzer Vernichtung und Auflassung in ganzem zum einzigen geschlossenen chronologischen Befund macht. (Auch) aus dem Hinsicht der türkischen Pfeifen könnte die Publikation solcher, während dem 17. Jahrhundert schließender Fundgruppe entscheidend sein.

Aufgrund der ganzen Publikation des Materials aus dem 18. Jahrhundert zeichnet sich ein genaueres Bild der Verhältnisse und Entwicklung der einzelnen Massentypen aus, indem sich die Wirkung der Pfeifen westeuropäischen (niederländischen) Typs in erster Reihe in Flächenverzierung und Formelementen zeigt. Die Einzeltypen kommen immer mehr in Hintergrund als in den türkischen Zeiten und die neue, schon industrielle Formfülle erscheint im 19. Jahrhundert. In Buda dominieren dann in erster Reihe

die Pfeifen von Selmec, aber daneben erscheinen auch die aus Podrecs und Österreich sowie je ein Exemplar neuer, bisher unbekanntem Hersteller, und es kommen auch Exemplare ohne Werkstatt vor. Und die wieder modisch gewordenen türkenartigen Pfeifenformen und Arten kommen in dieser Zeit schon aus dem Westen, die schon über neue, charakteristische Merkmale verfügen. Der wichtigste davon ist der doppelte Rauchkanal, der auch im fragmentarischen Zustand gut erkennbar ist.

TÁBLÁZATOK

nyak kémény	hengeres	hétszögletű	összesen
hengeres	15	14	29
nyolcszögletű	0	6+1?	6+1?
ismeretlen	22	11	33
összesen	37	31	69

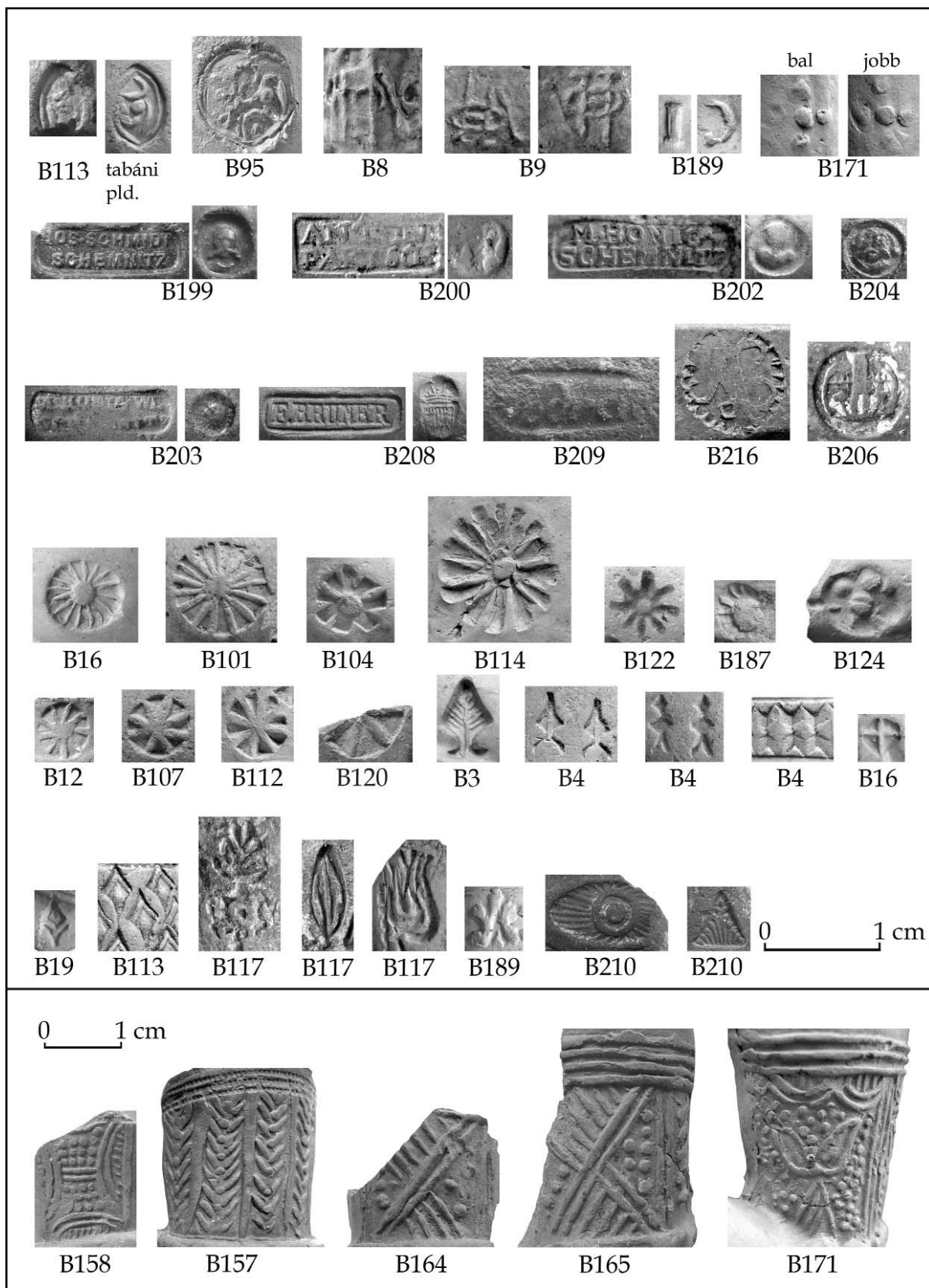
1. táblázat. A közpipák főbb formai kombinációinak példányszámjai

	„B” típus		„C” típus		„D” típus		összesen
Szeged	-	0%	12+3	71,4%	1	4,8%	21
Palánk	1?	3%	1	3%	4	12%	33
Buda	5	6,4%	4+3	9%	9+2	14,1%	78

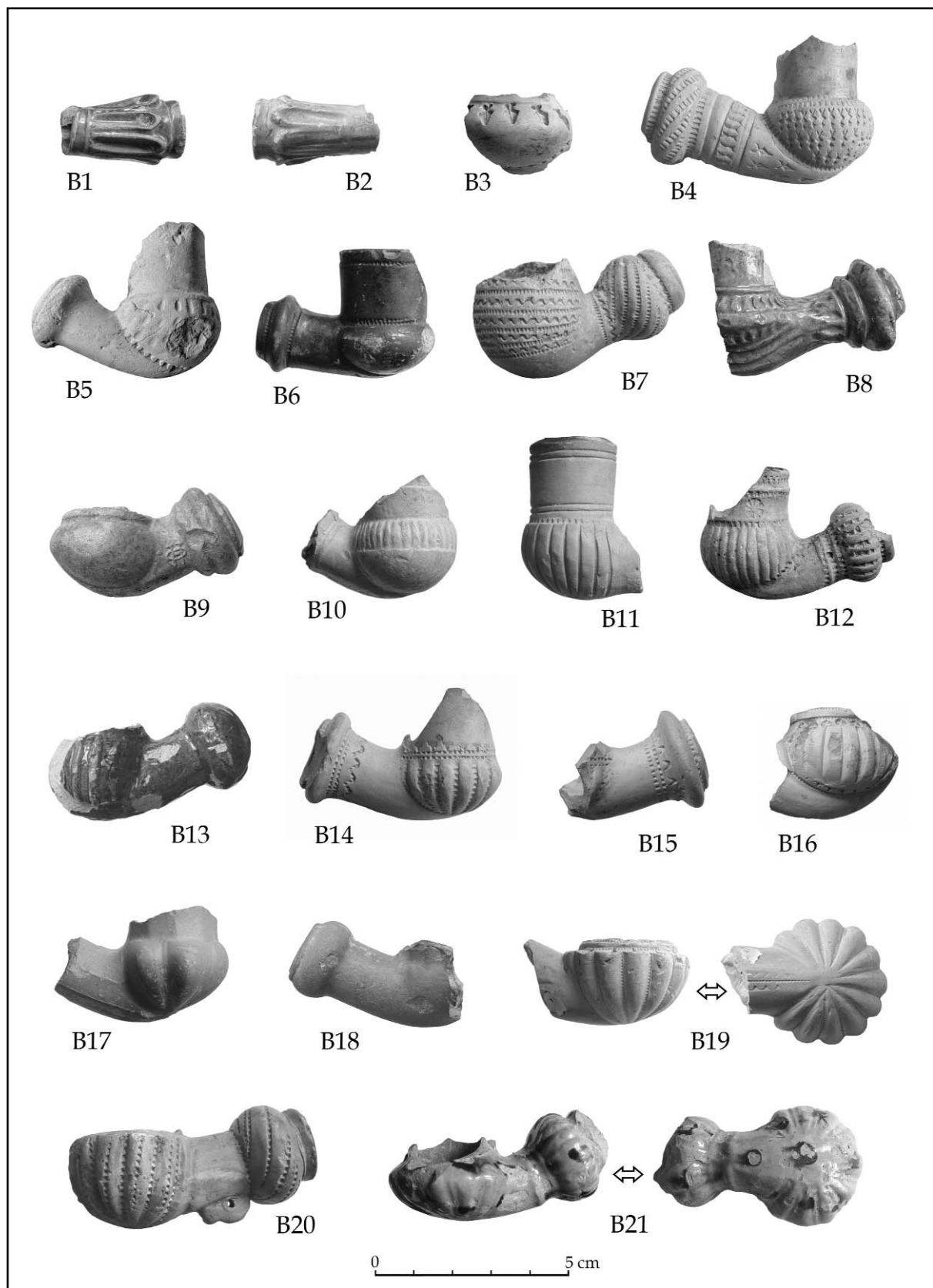
2. táblázat. A közpipák típusainak megoszlása

	összes török pipa		közpipák („K”)		festett-pol. pipák („F”)		mázás pipák		mázás pipák „K” nélkül	mázás pipák „K” + „F” nélkül
Szeged	118	65,9%	21	17,8%	53	44,9%	9	7,6%	9,3%	20,4%
Palánk	94	100%	32	34%	6	6,4%	20	21,3%	32,3%	35,7%
Esztergom	236	62,8%	144	61%	17	7,2%	23	9,7%	23,9%	29,3%
Buda, Víziváros	126	58%	78	61,9%	3	2,4%	12	9,5%	25%	26,6%

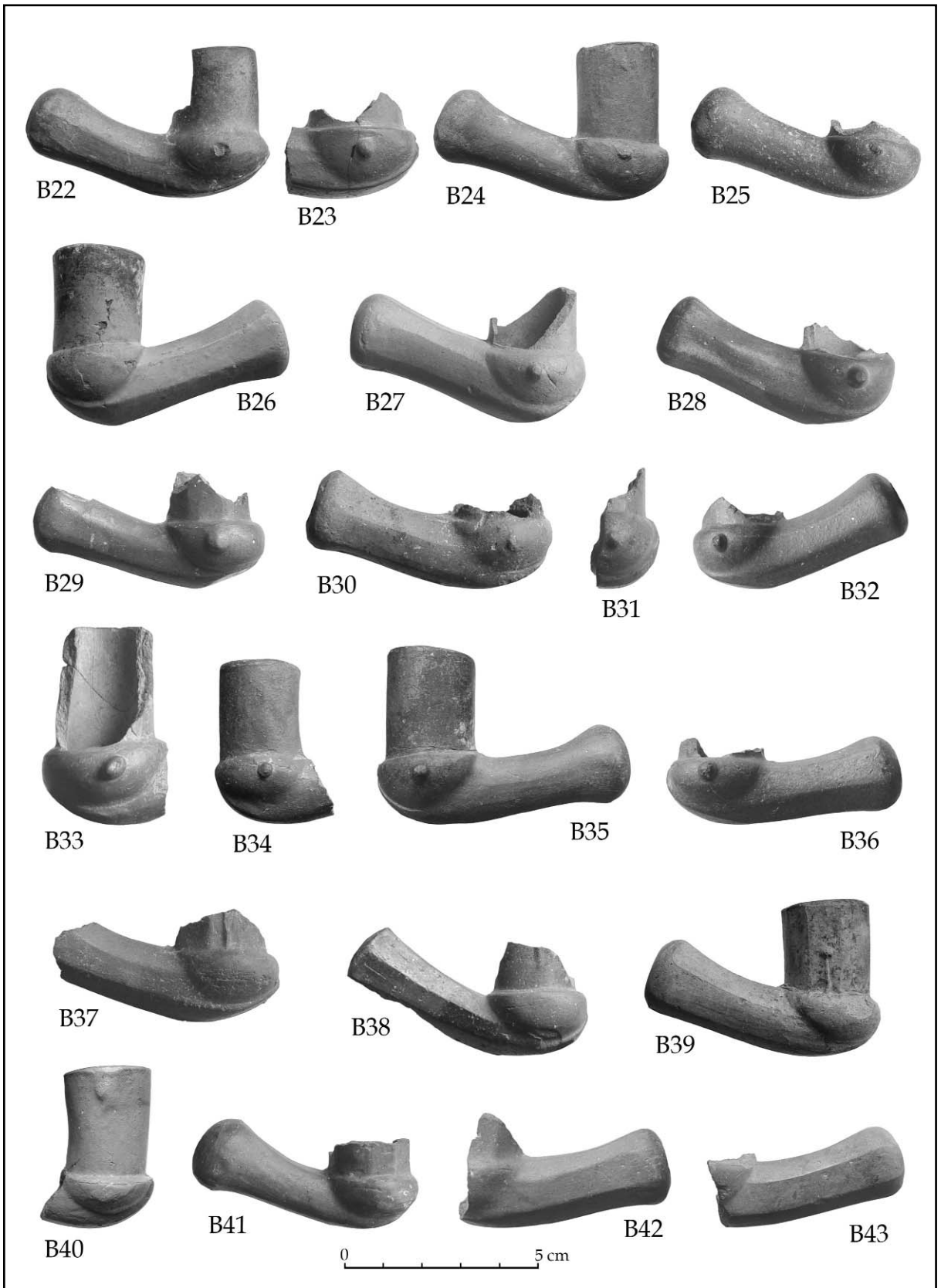
3. táblázat. Török pipák fontosabb csoportjainak példányszáma, arányai hazai lelőhelyeken

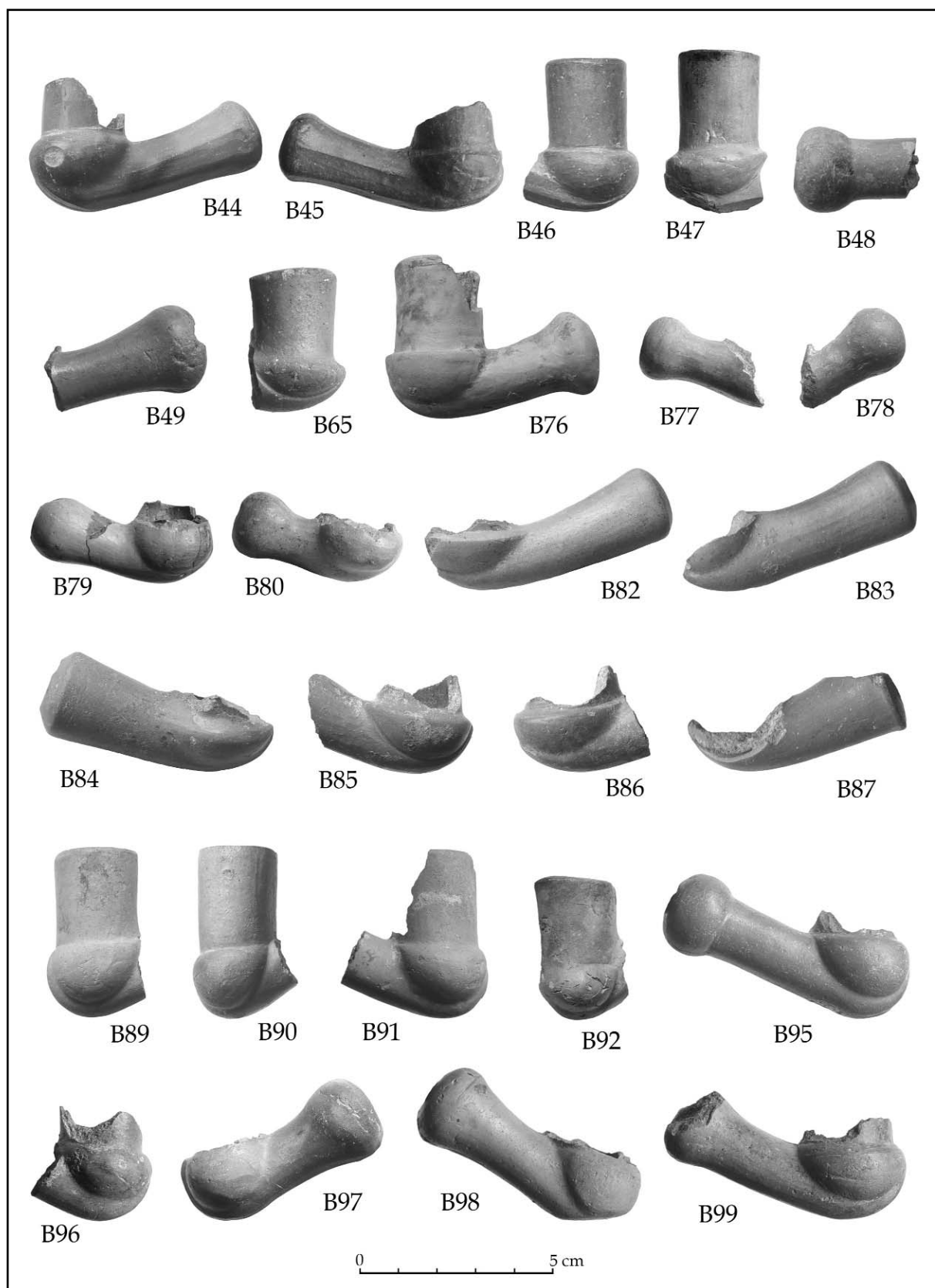
1. kép. Pecsétlők és kéményrajzolatok a Felső Víziváros cseréppipáiról

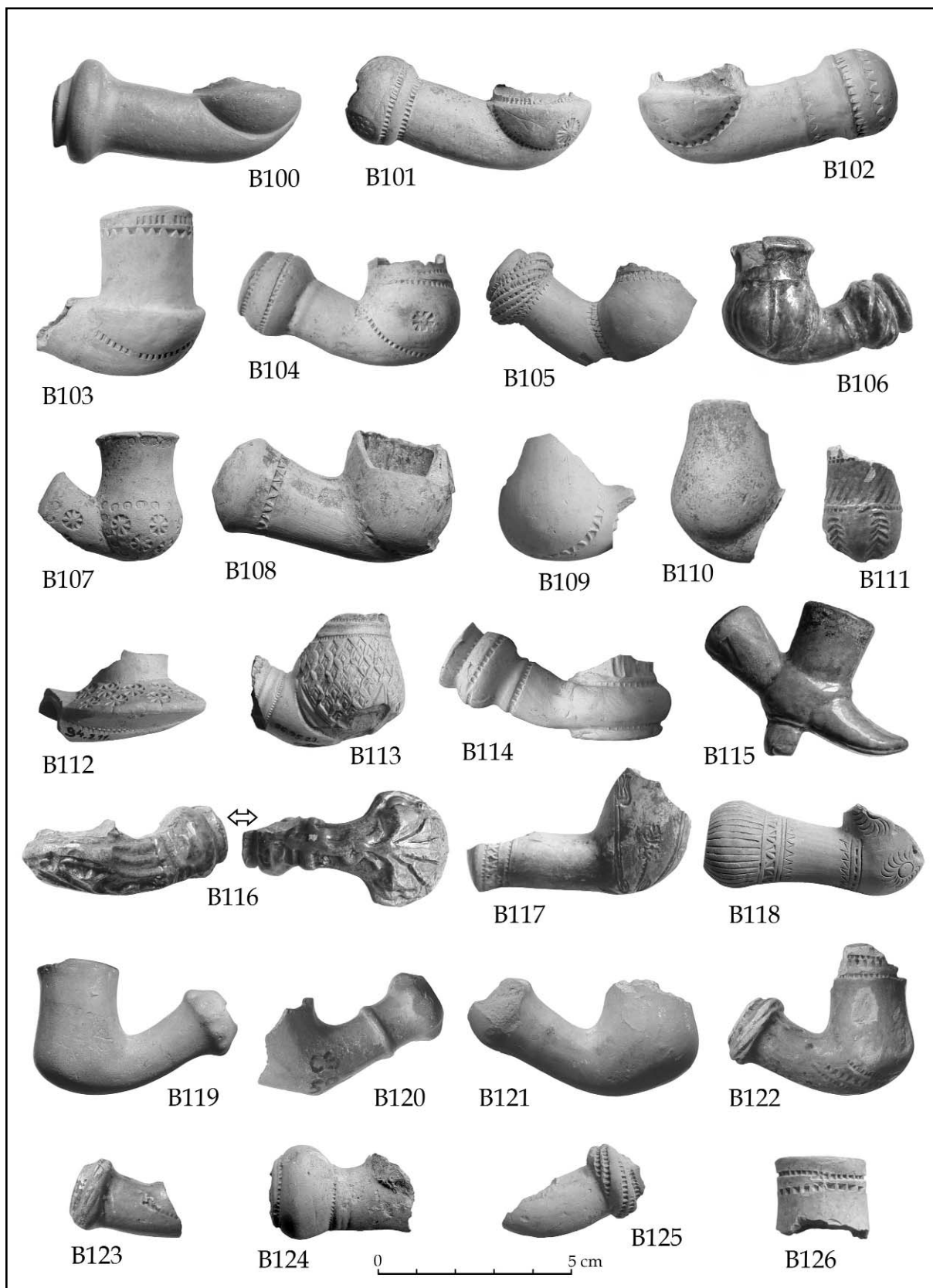
2. kép. Török cseréppipák a Felső Vízivárosból (B1-B21)

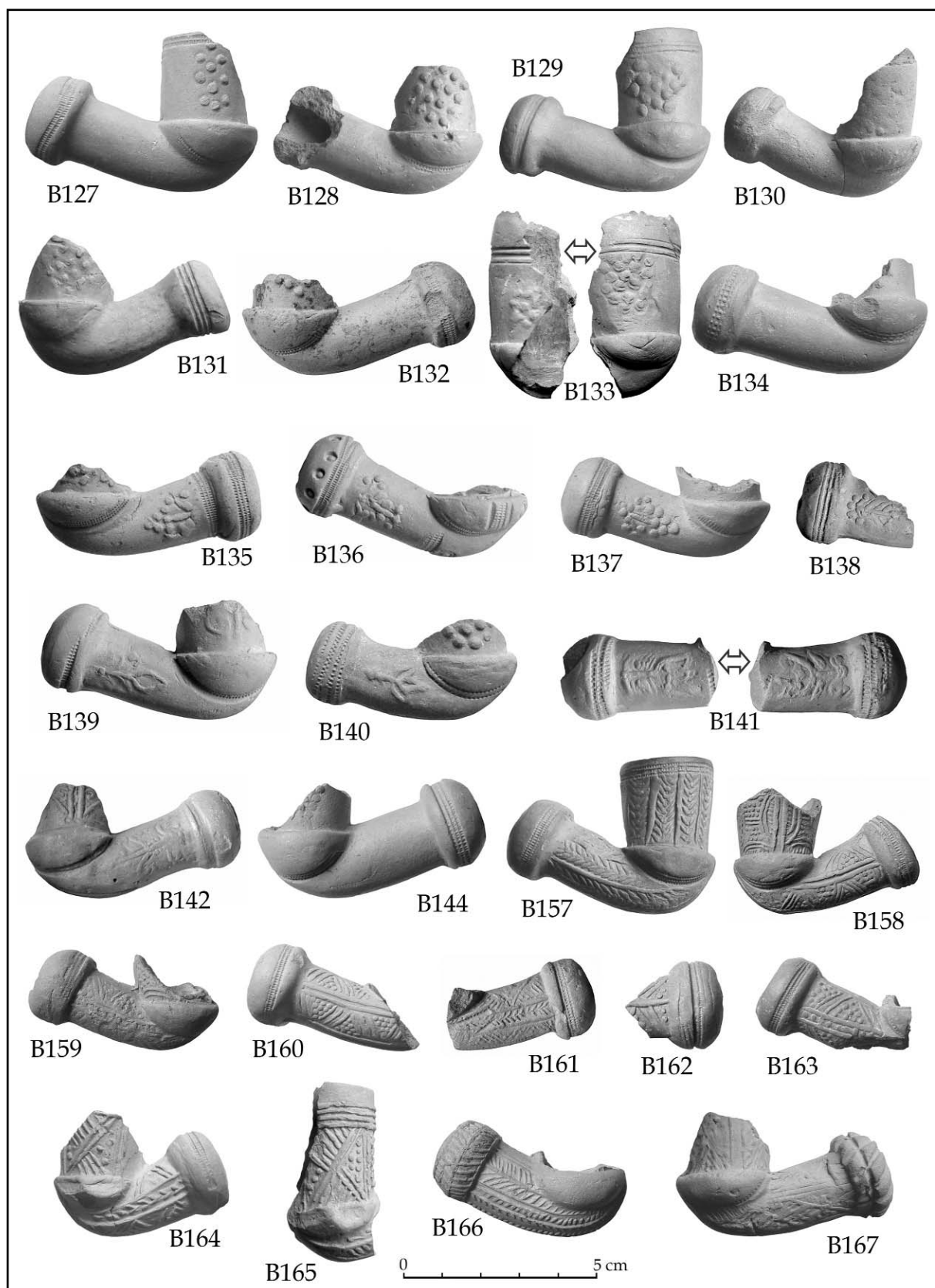
3. kép. Török cseréppipák a Felső Vízivárosból (B22-B43)

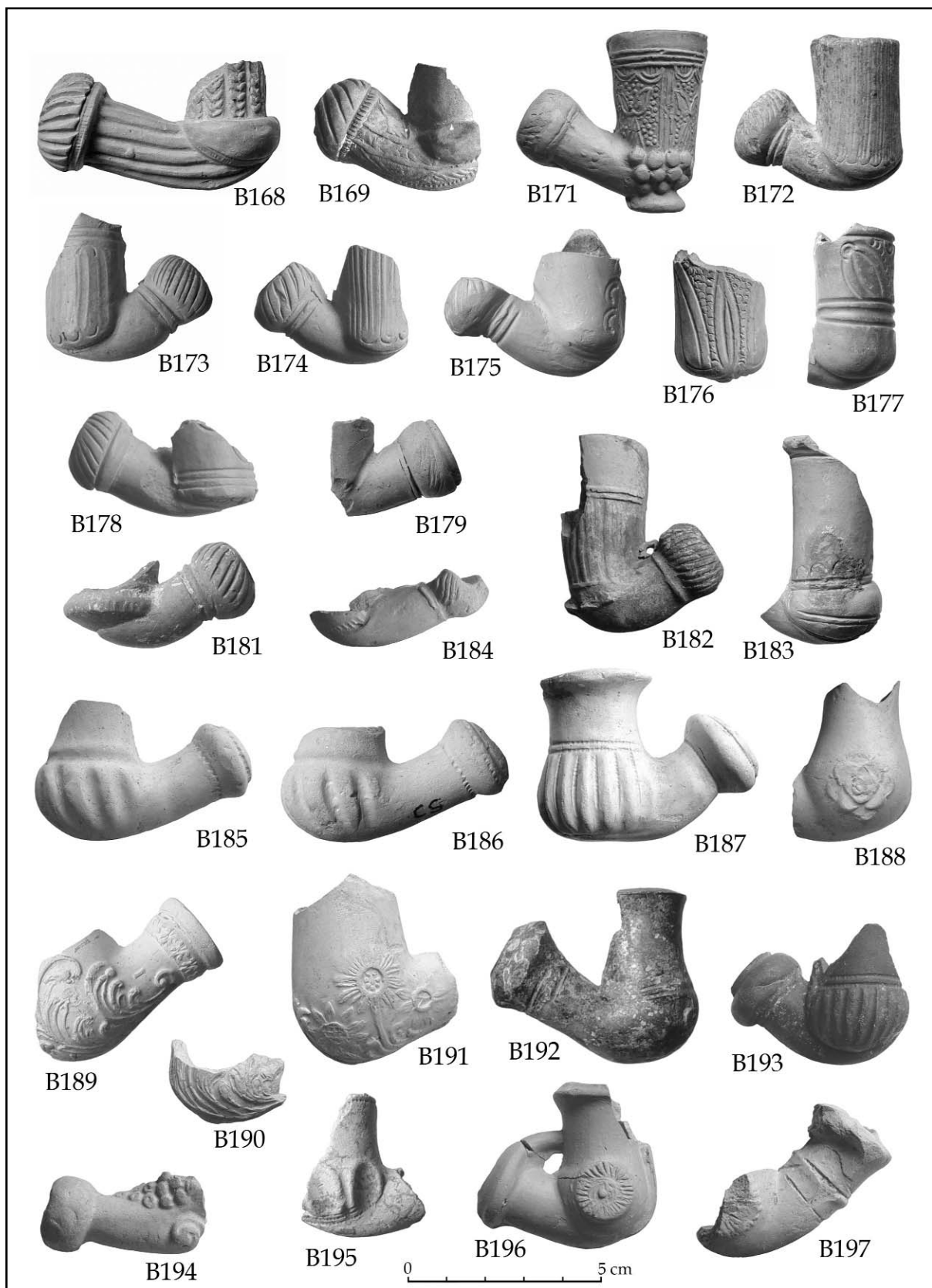
4. kép. Török cseréppipák a Felső Vízivárosból (B44-B99)

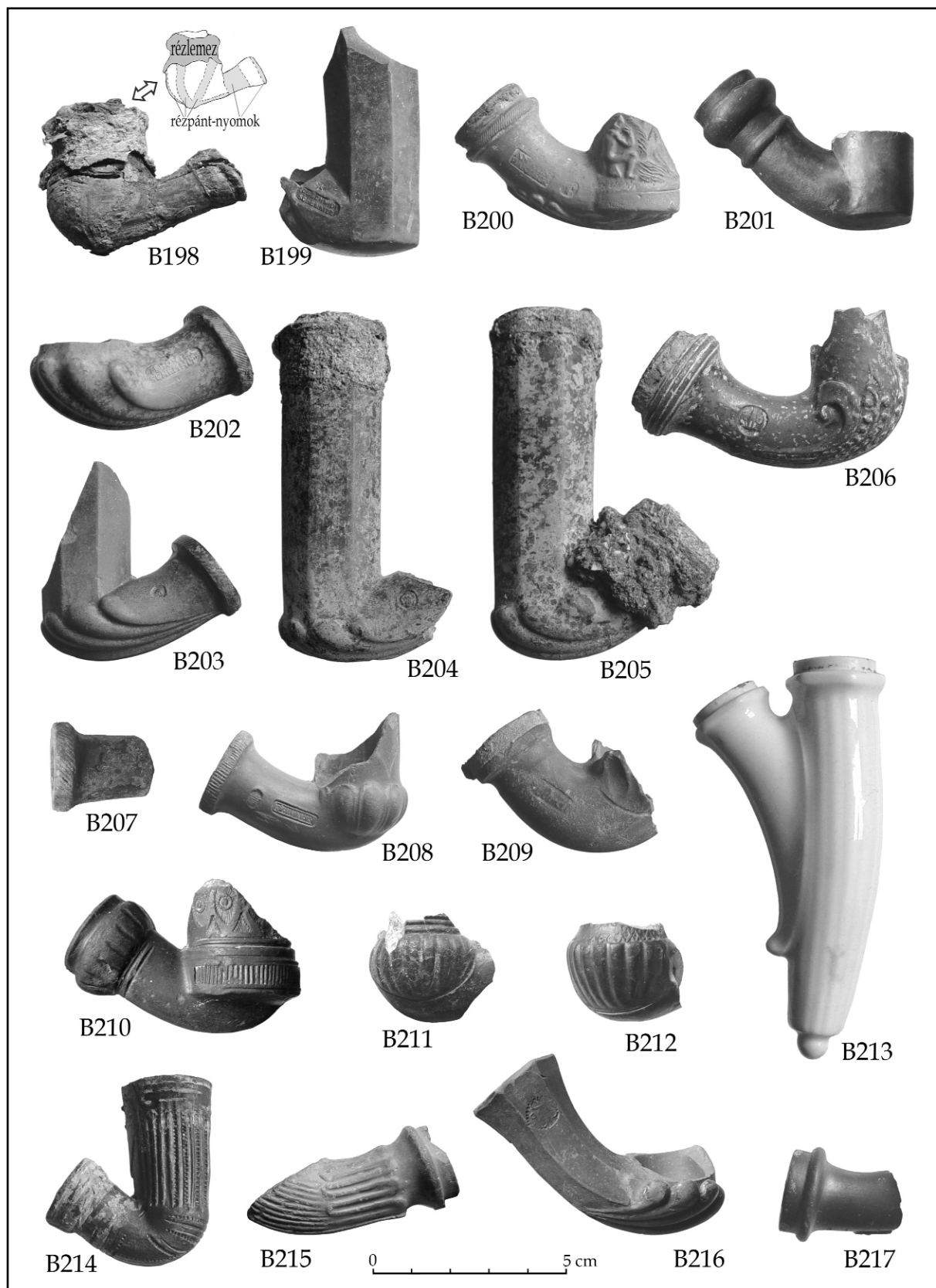
5. kép. Török csereppipák a Felső Vízivárosból (B100-B126)

6. kép. Újkori cseréppipák a Felső Vízivárosból (B127-B167)

7. kép. Újkori csereppipák a Felső Vízivárosból (B168-B197)

8. kép. Újkori cseréppipák a Felső Vízivárosból (B198-B217)